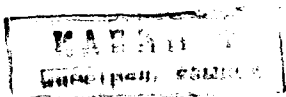

Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь
Міністэрства адукацыі і навукі Расійскай Федэрацыі

ДЗЯРЖАЎНАЯ ўСТАНОВА
ВЫСІІЭЙШАЙ ПРАФЕСІЙНАЙ АДУКАЦЫІ
“БЕЛАРУСКА-РАСІЙСКИ УНІВЕРСІТЭТ”

Кафедра беларускай, рускай і замежных моў

БЕЛАРУСКАЯ МОВА

*Метадычныя ўказанні
для студэнтаў дзённага аддзялення*

ЧАСТКА II

Б

УДК 811.161.3

ББК 81.2 Бел.

Рэкамендавана да апублікавання
камісіяй метадычнага савета
Беларуска-Расійскага ўніверсітэта

Адобрана кафедрай беларускай, рускай і замежных моў ДУ ВПА “Беларуска-Расійскі ўніверсітэт” 06.02.2004 г., пратакол № 7

Складальнік: канд. філал. навук Папейка А.А.

Матэрыял, змешчаны ў метадычных указаннях, падае звесткі пра асаблівасці марфалогіі і сінтаксісу беларускай мовы, закранае пытанні білінгвізму і моўнай інтэрферэнцыі. Мэтазгодна выкарыстанне студэнтамі I курса падчас падрыхтоўкі да практычных заняткаў па беларускай мове.

Вучэбнае выданне

БЕЛАРУСКАЯ МОВА

ЧАСТКА 2

Тэхнічны рэдактар	Л.А.Навумовіч
Камп’ютэрная вёрстка	У.Э.Кавалеўскі
Рэцэнзент	В.В.Панежа
Адказны за выпуск	В.А.Алекса

Напісана ў друк 1.12.2004 Фармац 60x84 1/16
Умоўн. друк. арк. 2,55 Ул.-выд. арк. 2,81

Папера афсетная. Друк трафарэтны.
Тыраж 262 экз. Заказ № 548

Выдавец і паліграфічнае выкананне:
Дзяржаўная ўстанова вышэйшай прафесійнай адукацыі
“Беларуска-Расійскі ўніверсітэт”
Ліцэнзія ЛВ № 02330/375. ад 29.06.2004 г.
212005, г. Магілёў, пр. Міру, 43

© ДУ ВПА “Беларуска-Расійскі
ўніверсітэт”, 2004

Змест

1 Паняцце літаратурнай нормы. Прынцыпы беларускай арфаграфіі.....	4
2 Білінгвізм як аб'ектыўная рэальнасць. Аспекты білінгвізму.....	5
3 Паняцце моўнай інтэрферэнцыі. Віды інтэрферэнцыі.....	7
4 Назоўнік: агульная характарыстыка, асноўныя граматычныя катэгорыі.....	9
5 Назоўнік: тыпы скланення, склонавыя канчаткі.....	12
6 Назоўнік: утварэнне. Правапіс складаных назоўнікаў.....	16
7 Прыметнік: агульная характарыстыка, разрады, ступені параўнання.....	19
8 Прыметнік: утварэнне, скланенне. Правапіс складаных прыметнікаў.....	21
9 Лічэбнік: агульная характарыстыка, скланенне, правапіс.....	24
10 Дзеяслоў: агульная характарыстыка, асноўныя граматычныя катэгорыі, спражэнне, правапіс.....	28
11 Дзееспрыметнік і дзееспрыслоўе: утварэнне і ўжыванне.....	35
12 Сінтаксічная інтэрферэнцыя: асаблівасці даласавання і кіравання ў беларускай мове.....	38
13 Паняцце дакумента. Мова дакументаў. Апісанне некаторых відаў дакументаў.....	40

1 Паняцце літаратурнай нормы. Прынцыпы беларускай арфаграфіі

Літаратурная сучасная беларуская мова называецца таму, што яна “апрацавана” літаратарамі, вядомымі майстрамі слова. Гэта вышэйшая форма нацыянальнай мовы. Літаратурная апрацаванасць яе заключаецца ў адборы з агульнанароднай нацыянальнай мовы лепшых выяўленчых сродкаў, іх далейшым удасканаленні і перанясенні іх у мову мастацкіх твораў і літаратурную мову. У апрацоўцы агульнанароднай мовы прымаюць удзел грамадскія і дзяржаўныя дзеячы, вядомыя пісьменнікі і паэты, літаратурныя крытыкі, супрацоўнікі радыё і кіно, рэдактары газет і часопісаў, навукоўцы, выкладчыкі і інш. Літаратурная мова, такім чынам, адрозніваецца ад дыялектаў, жаргонаў і прастамоўя: Гэта мова дзяржаўных і грамадскіх устаноў, школы, радыё, кіно, мастацкай літаратуры, тэатра. Яна шырока выкарыстоўваецца ў вытворчай, навуковай, публіцыстычнай, афіцыйна-справавой і бытавой сферах; яна абавязковая і адзіная для ўсіх, хто размаўляе на пэўнай мове, стылістычна размежаваная і нарматыўная.

Адной з найбольш важных асаблівасцей літаратурнай мовы з’яўляецца яе нарміраванасць. Літаратурная норма – гэта агульнапрынятыя ў грамадска-маўленчай практыцы правілы вымаўлення, словаўжывання, словазмянення і правапісу. Літаратурная норма складваецца гістарычна, замацоўваючыся ў тэарэтычных працах, мастацкай літаратуры, сродках масавай інфармацыі. Яна падтрымліваецца маўленчай практыкай народа і з’яўляецца абавязковай для ўсіх носьбітаў мовы (незалежна ад іх сацыяльнай, прафесійнай і тэрытарыяльнай прыналежнасці). Змены літаратурнай нормы выкліканы экстралінгвістычнымі (сацыяльнымі) фактарамі і ўнутрымоўнымі тэндэнцыямі развіцця ўсіх бакоў мовы.

Нормы літаратурнай мовы могуць быць *імператыўнымі* (строга абавязковымі) і *дыспазітыўнымі* (не строга абавязковымі). Парушэнне імператыўных норм разглядаецца як слабае валоданне мовай і памылковасць у маўленні (напрыклад, парушэнне норм скланення). Дыспазітыўныя нормы дапускаюць варыянты, якія могуць знаходзіцца ў межах літаратурнай мовы (варыянты вымаўлення і інш.).

У залежнасці ад прыналежнасці нормы да пэўнага месца ў моўнай сістэме вылучаецца некалькі яе відаў: 1) *лексічная* норма – рэгламентуе ўжыванне тых ці іншых лексічных сродкаў (напрыклад, парушэннем літаратурнай нормы з’яўляецца ўжыванне ў маўленні дыялектных, вульгарных, прастамоўных слоў); 2) *арфаэпічная* норма – рэгламентуе адзіныя правілы вымаўлення гукаў і іх спалучэнняў; 3) *арфаграфічная* норма – патрабуе адзінага агульнапрынятага напісання тых ці іншых слоў; 4) *граматычная* норма – рэгламентуе правілы словазмянення (напрыклад, нормы скланення, прыналежнасць да граматычнага роду) і спалучэння слоў у сказе.

Асноўныя прынцыпы беларускага правапісу – *фанетычны* і *марфалагічны*.

Сутнасць фанетычнага прынцыпу заключаецца ў тым, што напісанне

адпавядае літаратурнаму вымаўленню слова і дакладна перадае яго гукавы склад. На фанетычным прынцыпе заснаваны правілы, якія вызначаюць перадачу на пісьме ненаціскных каранёвых [о], [э], [а] пасля цвёрдых і мяккіх зычных у першым складзе перад націскам, адлюстроўваюць дзеканне і цеканне, напісанне прыставак на “з”, спалучэнні каранёвых зычных з суфіксальным “с”, падоўжаныя зычныя.

Марфалагічны прынцып заключаецца ў тым, што правілы, заснаваныя на ім, патрабуюць аднолькавага напісання пэўнай марфемы слова (кораня, прыстаўкі, суфікса) ва ўсіх яго формах і роднасных словах незалежна ад вымаўлення. На гэтым прынцыпе грунтуюцца правілы напісання звонкіх зычных у канцы слова, глухіх перад звонкімі і наадварот, прыставак на [б] і [д], розных спалучэнняў зычных на сутыку кораня і суфікса, некаторыя канчаткі назоўнікаў і прыметнікаў.

У сучаснай беларускай мове сустракаюцца таксама *традыцыйныя* (гістарычныя) напісанні; яны перадаюцца па традыцыі і не адпавядаюць сучасным нормам *пісьма* (*дзесяты, дзесяты, рошчына, ростань*).

Дыферэнцыйныя напісанні адрозніваюць сугучныя словы або іх формы, якія супадаюць у вымаўленні. Так, напрыклад, размяжоўваюцца канчаткі творнага склону ў аднолькавых прозвішчах і геаграфічных назвах (з *Іванавым* і *над Іванавам*; з *Петрыкавым* і *над Петрыкавам*), а таксама ўжыванне вялікай і малой літары пры напісанні ўласных і агульных назоўнікаў (*Месяц і месяц, Чарот і чарот, Колас і колас, Цётка і цётка*).

2 Білінгвізм як аб’ектыўная рэальнасць. Аспекты білінгвізму

Двухмоўе (білінгвізм) – гэта папераменнае карыстанне дзвюма мовамі; калі ж ва ўжытку знаходзяцца тры і больш моў, прынята гаварыць пра шматмоўе, або полілінгвізм.

На нашай планеце жывуць многія народы. Яны знаходзяцца ў пастаянным кантакце адзін з адным, асабліва этнасы суседнія, якія часта маюць адну тэрыторыю пражывання або знаходзяцца ў складзе адной дзяржавы. Вядома, напрыклад, што 3–4 тысячы народаў свету сёння ўтвараюць усяго каля 200 дзяржаўных аб’яднанняў. Моўныя кантакты, якія дыктуюцца эканамічнымі, культурнымі і іншымі сувязямі, патрабуюць вывучэння і выкарыстання ў моўнай практыцы дзвюх і больш моў. Існуюць і іншыя, “індывідуальныя” матывы авалодвання дзвюма ці некалькімі мовамі (атрыманне адукацыі, патрэбы навуковай дзейнасці і інш.).

Вылучаюць наступныя віды двухмоўя:

а) *індывідуальнае*, калі дзвюма мовамі валодаюць толькі асобныя члены калектыву; б) *групавое*, калі двухмоўнымі з’яўляюцца цэлыя групы або сацыяльныя слаі; в) *поўнае (суцэльнае)*, калі двухмоўе з’яўляецца характэрным для ўсіх сацыяльна-культурных груп народа.

Можна гаварыць і пра *нацыянальнае* двухмоўе, калі яно пашырана сярод прадстаўнікоў усёй нацыі. *Дзяржаўным* двухмоўе называюць тады, калі ў

адной краіне статус дзяржаўнай, ці афіцыйнай, маюць дзве мовы (так, у Фінлянды дзяржаўнымі мовамі з'яўляюцца фінская і шведская, у Канадзе – англійская і французская; у Рэспубліцы Беларусь – беларуская і руская). Пры гэтым дзяржаўнае двухмоўе можа суправаджацца індывідуальным аднамоўем, калі насельніцтва краіны распадаецца на некалькі аднамоўных калектываў.

Двухмоўе – з'ява складаная, шматбаковая. Яна разглядаецца ў трох аспектах: псіхалагічным, педагагічным і сацыялінгвістычным. *Псіхалагічны* яго аспект звязаны з асаблівасцямі псіхалагічнага складу індывіда, з яго разумовымі здольнасцямі, эмацыянальнай прыстасавальнасцю і г.д., з праблемай пераключэння з аднаго моўнага кода на другі. *Педагагічны* бок двухмоўя закранае розныя аспекты навучання другой мове, у тым ліку і ўплыў адной мовы на працэс засваення другой. *Сацыялінгвістычная* характарыстыка двухмоўя грунтуецца на такіх параметрах, як: сфера выкарыстання першай і другой мовы; ступень авалодання мовамі; набор сацыяльна-функцыянальных кампанентаў моў, якія выкарыстоўвае двухмоўны індывід (літаратурная мова, дыялект, жаргон і г.д.); размеркаванне камунікатыўных функцый паміж мовамі; кантынгент ахопленых двухмоўем членаў сацыуму і шырыня выкарыстання другой мовы і інш.

На тэрыторыі Беларусі двухмоўе існавала здаўна, хоць яго характар і састаўныя элементы мяняліся. Ужо ў перыяд Вялікага княства Літоўскага існавала беларуска-царкоўнаславянскае пісьмовае і вуснае двухмоўе. З пашырэннем на тэрыторыі Беларусі польскай мовы (пасля аб'яднання ВКЛ і Польскага каралеўства ў Рэч Паспалітую) пачало складвацца беларуска-польскае двухмоўе. Пазней, калі беларускія землі адышлі да Расіі і функцыі афіцыйнай мовы ў значнай ступені стала выконваць руская мова, шырока развіваецца беларуска-рускае двухмоўе. У раёнах сумеснага пражывання беларусаў з іншымі народамі фарміравалася беларуска-літоўскае, беларуска-латышскае, беларуска-ўрэйскае і г.д. двухмоўе. У перыяд уваходжання беларускіх зямель у склад Рэчы Паспалітай і Расійскай імперыі, а таксама ў апошнія дзесяцігоддзі ХХ ст. характар і развіццё двухмоўя і ў цэлым моўнай сітуацыі на Беларусі ў значнай ступені залежалі ад дзяржаўнай палітыкі; моўная сітуацыя на Беларусі ў пэўныя гістарычныя перыяды характарызувалася ў цэлым як шматмоўная, кампанентамі якой былі пералічаныя вышэй канкрэтныя разнавіднасці двухмоўя пры фактычным аднамоўі значнай часткі беларускага насельніцтва.

Сучасная моўная сітуацыя на Беларусі характарызуецца пераважна суіснаваннем і выкарыстаннем беларускай і рускай моў і можа быць вызначана як беларуска-рускае двухмоўе. Нацыянальнае беларуска-рускае двухмоўе прадстаўлена: а) *індывідуальным беларуска-рускім двухмоўем* (калі побач з роднай беларускай двухмоўны індывід выкарыстоўвае і рускую мову); б) *руска-беларускім двухмоўем*; в) *індывідуальным беларускім і рускім аднамоўем*. Сапраўды, пэўная частка насельніцтва Беларусі актыўна карыстаецца і рускай, і беларускай мовамі ў розных сферах грамадскай дзейнасці, аднак існуюць і значныя кантынгенты людзей, якія практычна карыстаюцца толькі якой-небудзь адной мовай. Калі ж браць пад увагу і пасіўнае валоданне другой мовай, і ўспрыняцце на ёй пэўнай інфармацыі (а паняцце двухмоўя ўлічвае і гэты

аспект), то трэба прызнаць, што практычна ўсё беларускае насельніцтва з'яўляецца двухмоўным.

Побач з беларуска-рускім двухмоўем на тэрыторыі Беларусі ў месцах сумеснага пражывання беларусаў з палякамі, літоўцамі, латышцамі існуе адпаведна беларуска-польскае, беларуска-літоўскае, беларуска-латышскае двухмоўе. Для небеларускага насельніцтва яно мае характар польска-беларускага, літоўска-беларускага і г.д.; паколькі ў гэтых раёнах функцыяніруе і руская мова, можна гаварыць, напрыклад, пра мясцовае беларуска-польска-рускае і г.д. шматмоўе.

Пра характар беларуска-рускага двухмоўя і наогул пра моўную сітуацыю на тэрыторыі Беларусі сведчаць і матэрыялы перапісаў. Так, паводле даных перапісу 1989 г., на Беларусі пражывала 10 200 тыс. чалавек, з іх беларусаў – 7 905 тыс. чалавек. З іншых нацыянальнасцей найбольш шматлікія рускія (1 342 тыс.), палякі (418 тыс.), украінцы (291 тыс.), яўрэі (112 тыс.). Усяго ў нашай краіне пражываюць прадстаўнікі больш як 80 нацый і нацыянальнасцей. Згодна з перапісам 1989 г., прыкладна 6,5 млн. беларусаў (каля 80 %) у Беларусі лічаць роднай мовай беларускую. Акрамя таго, больш за 1,2 млн. жыхароў нашай краіны (каля 12 %) назвалі беларускую мову другой мовай, якой яны свабодна валодаюць.

Блізкім да паняцця двухмоўя з'яўляецца паняцце *дыгласіі*: маецца на ўвазе выкарыстанне дзвюх разнавіднасцей адной мовы, напрыклад, літаратурнай мовы і дыялекту, літаратурнай мовы і жаргону і г.д. Для Беларусі, дзе сацыяльныя ці прафесійныя жаргоны не атрымалі прыкметнага пашырэння, дыгласія характарызуецца суіснаваннем і паралельным выкарыстаннем літаратурнай мовы і мясцовых гаворак. Дыгласныя сітуацыі звычайна вызначаюцца выразным размеркаваннем сфер выкарыстання той ці іншай разнавіднасці мовы; так, калі сельскія школьнікі ў сямейна-бытавой сферы карыстаюцца пераважна мясцовай гаворкай, то ў школе, як правіла, толькі літаратурнай формай беларускай мовы.

Поўная характарыстыка двухмоўя ў РБ прадугледжвае дэталёвы аналіз функцыяніравання нацыянальнай беларускай і іншых моў у кожнай з камунікатыўных сфер, таму што ў залежнасці ад сферы зносін размеркаванне суіснуючых моў і інтэнсіўнасць іх выкарыстання могуць быць рознымі. Сёння і беларуская, і руская мовы выкарыстоўваюцца ў большасці важнейшых сфер, аднак у колькасных адносінах пераважае ўсё ж руская.

3 Паняцце моўнай інтэрферэнцыі. Віды інтэрферэнцыі

У сітуацыі двухмоўя ўзаемадзеянне моў, якія кантактуюць, прыводзіць да інтэрферэнцыі, г.зн. пры маўленні на адной мове ўжываюцца элементы другой мовы; іншымі словамі, інтэрферэнцыя прыводзіць да парушэння норм суіснуючых моў. Блізкароднасны характар беларускай і рускай моў абумоўлівае шматлікасць і ўстойлівасць інтэрферэнцыйных памылак пры маўленні на той ці іншай мове. Гэтыя памылкі, як правіла, не ўплываюць на працэс разумення выказванняў як на беларускай, так і на рускай мовах, але яны

вядуць да страты чысціні адной і другой мовы.

Інтэрферэнцыйныя памылкі праяўляюцца на розных моўных узроўнях, і ў залежнасці ад таго, на якім менавіта ўзроўні моўнай структуры адбылася замяшчэнне элемента адной мовы элементам другой мовы, вылучаюць наступныя віды моўнай інтэрферэнцыі: фанетычную, акцэнтную, лексічную, марфалагічную, сінтаксічную, словаўтваральную.

Фанетычная інтэрферэнцыя падчас маўлення праяўляецца ў памылковым вымаўленні гукаў пэўнай мовы, больш макладна – у набыцці гукамі адной мовы асобных характарыстык адпаведных гукаў другой мовы. Так, у беларускай мове гук [р] заўсёды цвёрды, а ў рускай існуе пара па цвёрдасці/мяккасці [р]/[р'] (параўн.: бел. *рабіна*, *гром* і руск. *рябина*, *гром*); у беларускай мове зычны [ч] заўсёды цвёрды, а ў рускай – заўсёды мяккі (бел. *ноч*, *чорны* і руск. *ночь*, *черный*); у беларускай мове гук [г]/[г'] фрыкатыўны, працяглы, а ў рускай [г]/[г'] – выбухны, кароткі (бел. *горад*, *гінуць* і руск. *город*, *гибнуть*).

З фанетычнай інтэрферэнцыяй шмат агульнага мае акцэнтная, пад якой разумеюць не толькі і не столькі асаблівасці вымаўлення асобных гукаў, уласцівыя тым, хто размаўляе на чужой мове (гл. матэрыял папярэдняга абзаца), але і памылковую пастаноўку націску ў слове з-за несупадзення з месцам націску ў адпаведным слове другой мовы (бел. *імя*, *крапіва*, *апостраф* і руск. *имя*, *крапива*, *апостраф*).

Вынік інтэрферэнцыі на лексічным узроўні – гэта разнастайныя ўжыванні слоў адной мовы падчас маўлення на другой. Асабліва часта гэта адбываецца тады, калі словы ў розных мовах маюць падобны “знешні выгляд” (вымаўленне, напісанне), характарызуючыся пры гэтым пэўнымі сэнсавымі адрозненнямі. Напрыклад, у сказе “*На прадзнік запрасілі гостей из другого города*” (параўн. бел.: “*На свята запрасілі гасцей з другога горада*”) відавочнай праявай лексічнай інтэрферэнцыі з’яўляецца ўжыванне ў рускім варыянце слова “*запросили*”: беларускаму “*запрасіць*” адпавядае рускае “*пригласить*”, а ў рускай мове слова “*запросить*” абазначае афіцыйнае патрабаванне растлумачэння па якой-небудзь справе.

Марфалагічная інтэрферэнцыя – гэта сукупнасць памылак інтэрферэнцыйнага характару ва ўжыванні слоў пэўных часцін мовы (больш падрабязна гэты матэрыял разглядаецца ў тэмах “Назоўнік”, “Прыметнік”, “Лічэбнік”, “Дзеяслоў”).

Пад сінтаксічнай інтэрферэнцыяй разумеюць разнастайныя памылкі, звязаныя з ужываннем розных тыпаў спалучэнняў слоў – словазлучэнняў, зваротаў, сказаў. Так, словазлучэнням рускай мовы “*вернуться к кому*”, “*жениться на ком*”, “*смеяться над кем*” адпавядаюць беларускія словазлучэнні “*наварнуцца да каго*”, “*ажаніцца з кім*”, “*смяцца з каго*”; рускаму простаму сказу з дзеепрыметным зваротам “*Он увидел облако, плывущее над рекой*” адпавядае ў беларускай мове сказ складаны: “*Ён убачыў воблака, якое плыло над вадой*”.

Пад словаўтваральнай інтэрферэнцыяй разумеюць памылковае ўтварэнне слоў адной мовы з выкарыстаннем словаўтваральных сродкаў дру-

гой мовы. Так, словы тыпу “*псіхалагічаскі*” (замест “*псіхалагічны*”), “*сякушчая*” (замест “*сякучая*”), “*чорныі*” (замест “*чорны*”) і г.д. – гэта і ёсць вынік словаўтваральнай інтэрферэнцыі (параўн. з рускай мовай: “*психологический*”, “*секущая*”, “*черный*”).

4 Назоўнік: агульная характарыстыка, асноўныя граматычныя катэгорыі

Агульная характарыстыка.

Назоўнік – гэта часціна мовы, для якой характэрна абагульненае значэнне прадметнасці. Назоўнікі могуць абазначаць:

- асоб па імёнах, прозвішчах, прафесіі, сацыяльнай прыналежнасці, полу, узросту, нацыянальнасці і г.д. (*Сяргей, бухгалтар, студэнт, юнак, беларус*);
- прадстаўнікоў жывёльнага і расліннага свету (*зубр, бусел, дрэва, грыб*);
- з’явы прыроды, поры года, часавыя прамежкі (*навальніца, вясна, год, суткі*);
- прасторавыя паняцці, напрамкі, часткі свету, геаграфічныя назвы (*Еўропа, акіян, поўнач*);
- прадметы вытворчасці, рэчывы (*станок, дыван, мінерал*);
- прадпрыемствы, установы, аб’яднанні (*завод, інстытут, грамадства*);
- грамадскія з’явы, дзяржаўныя органы, формы кіраўніцтва (*дэманстрацыя, вайна, парламент*);
- разумовыя паняцці, уяўленні (*думка, свядомасць, аргумент*);
- адцягненыя якасці, уласцівасці, адносіны (*прыгажосць, клопат*);
- стан, адчуванні, апрадмечаныя дзеянні, працэсы (*сон, крык, гнеў, боль, жаданне*) і інш.

У сказе назоўнікі частей за ўсё выконваюць ролю дзейніка і дапаўнення (*Прыйшла вясна і абудзіла прыроду.* – *М.Хведаровіч*), могуць быць выказнікам (*Вучэнне – свет, а невучэнне – цьма.* – *Прыказка*), акалічнасцю (*Валя з Толем выйшлі з атрада яшчэ прыцемкам.* – *А.Якімовіч*), недапасаваным азначэннем (*І бягуць-бягуць малюнкі поля, лесу і лугоў.* – *Я.Колас*).

Важна: назоўнік можа ўжывацца ў ролі зваротка; у такім выпадку ён членам сказа не з’яўляецца і аддзяляецца ад іншых слоў у сказе коскамі (ці клічнікам, калі зваротак знаходзіцца ў пачатку сказа, які мае клічную інтанацыю) (*Дык вось табе, хлопча, зямля тваіх бацькоў.* – *Я.Брыль*; *Паважаныя вадзіцелі! Уважліва сачыце за выкананнем правілаў дарожнага руху!* – *Аб’ява*).

Разрады назоўнікаў.

У залежнасці ад лексічнага значэння назоўнікі падзяляюцца на:

- уласныя (абазначаюць індывідуалізаваныя назвы асоб, істот, прадметаў і з’яў рэчаіснасці – *Вольга, Іваноў, Няміга, “Спартак”*) і агульныя (назваюць цэлыя класы аднародных прадметаў і з’яў, істот, паняццяў – *чалавек, кніга, дрэва, рака*);
- адушаўленыя (у прамым або пераносным значэнні абазначаюць асоб,

істот і маюць у множным ліку, а таксама ў адзіночным ліку мужчынскага роду супадзенне форм вінавальнага і роднага склонаў – *чалавек, вавёрка, арал*) і неадушаўлёныя (абазначаюць прадметы нежывой прыроды і маюць у множным ліку, а таксама ў адзіночным для мужчынскага роду супадзенне форм вінавальнага і назоўнага склонаў – *дрэва, атрад, ноч*);

– асабовыя (абазначаюць пэўных асоб – *асілак, грамадзянін*) і неасабовыя (абазначаюць іншыя істоты, прадметы, з’явы – *лось, неба*);

– канкрэтныя (абазначаюць пэўныя прадметы, з’явы прыроды, дзеянні, падзеі і ўяўляюцца ў пэўнай акрэсленасці – *дом, ноч, загад, дрэва, крок*) і абстрактныя (абазначаюць адцягненыя паняцці, якасці, ўласцівасці, псіхічныя працэсы – *каханне, павага, гнеў, чуласць*);

– зборныя (назваюць прадметы ў іх непадзельным адзінстве – *чалавецтва, лазняк, карэнне, лісце*) і рэчыўныя, ці рэчыўна-зборныя (назваюць розныя рэчывы – *жалеза, азот, вугаль, хлеб, масла, мёд*).

Асноўныя граматычныя катэгорыі назоўнікаў: род, лік, склон.

Назоўнікі ў форме адзіночнага ліку належаць да аднаго з трох родаў: мужчынскага, жаночага ці ніякага. Назоўнікі, якія ўжываюцца толькі ў форме множнага ліку, роду не маюць (*вароты, акуляры, сані*).

Важна: у старажытнай беларускай мове існаваў яшчэ парны лік, які з цягам часу саступіў месца множнаму, але былыя формы творнага склону захаваліся ў нешматлікіх назоўніках у сучаснай мове (*вачыма, плячыма* і інш.).

У большасці выпадкаў род назоўніка вызначаецца па марфалагічных прыметах. Да *мужчынскага роду* адносяцца назоўнікі з нулявым канчаткам у назоўным склоне адзіночнага ліку (*стог, вечар, край, дзед*), а таксама назвы асоб мужчынскага полу з канчаткам *-а/-я* (*мужчына, бацька, Вася*). Да *жаночага роду* адносяцца назоўнікі з канчаткам *-а/-я* (*вярба, страх, хваля*), а таксама назоўнікі з нулявым канчаткам, якія ў родным склоне маюць канчаткі *-і/-ы* (*сталь, мыш, далонь – сталі, мышы, далоні*). Да ніякага роду адносяцца назоўнікі з канчаткамі *-о/-ё, -а, -е* (*акно, жыццё, возера, калоссе*), а таксама назоўнікі на *-мя* (*семя, полымя, імя*) і назвы маладых істот з канчаткам *-я/-ё* (*дзіця, парася, куранё*).

Важна: некаторыя словы ўжываюцца ў значэнні і мужчынскага, і жаночага роду (*сірата, ціхоня, зазнайка*); такія словы лічацца назоўнікамі *агульнага роду*. Большасць такіх назоўнікаў маюць стылістычна зніжаную экспрэсіўную афарбоўку, даюць асобе адмоўную характарыстыку; ужываюцца ў гутарковай мове і мастацкай літаратуры.

Род нескланяльных назоўнікаў іншамоўнага паходжання вызначаецца паводле іх значэння:

а) назвы жывых істот і асоб мужчынскага полу адносяцца на назоўнікаў мужчынскага роду (*аташэ, фламінга, калібры*);

б) назвы асоб жаночага полу адносяцца да назоўнікаў жаночага роду (*фрау, пані, місіс*);

в) да ніякага роду належаць назвы прадметаў і апрадмечаных паняццяў (*фае, журы, інтэрв’ю*);

г) геаграфічныя назвы маюць род тых агульных назоўнікаў, якія ўжываюцца разам з гэтым уласным імем (*Батумі – горад – мужчынскі род; Антарыо – возера – ніякі род; Місісіні – рака – жаночы род*).

Род несклапаных абрэвіятур вызначаецца па галоўным слове (*АТК – аддзел тэхнічнага кантролю – мужчынскі род; ЭВМ – электронна-вылічальная машына – жаночы род; БелТА – Беларускае тэлеграфнае агенцтва – ніякі род*).

Важна: у беларускай і рускай мовах род большасці назоўнікаў супадае, аднак ёсць і даволі істотныя разыходжанні. Напрыклад, назоўнікі *сабака, насьп, подпіс, боль, медаль, шынель, стэп, палын, мазоль, дроб* у беларускай мове належаць да мужчынскага роду, а ў рускай – да жаночага. І наадварот, назоўнікі *таполя, гусь, жырафа* ў беларускай мове жаночага роду, а ў рускай – мужчынскага.

Большасць назоўнікаў беларускай мовы маюць формы двух лікаў – адзіночнага і множнага (назоўнікі адзіночнага ліку абазначаюць адзін прадмет – *вуліца, стол, акно*; назоўнікі множнага ліку абазначаюць мноства аднародных прадметаў – *вуліцы, сталы, вокны*). Пры ўтварэнні формы множнага ліку бываюць выпадкі поўнай змены асновы (*чалавек – людзі*); такія формы называюць *суплетывымі*. Аднак ёсць і такія назоўнікі, якія не змяняюцца па ліках і маюць форму толькі адзіночнага (зборныя, рэчывыя, абстрактныя, уласныя – *моладзь, золата, ініцыятыва, Нарач*) або толькі множнага (некаторыя складаныя прадметы, рэчывы, грамадскія падзеі, прыродныя з’явы, прамежкі часу, геаграфічныя назвы – *цымбалы, дрожджы, дажынкi, выбары, замаразкі, суткі, Клімавічы*) ліку.

Важна: лік некаторых назоўнікаў у беларускай і рускай мовах таксама не супадае. Напрыклад, назоўнікі *грудзі, чарніцы, крупы, каноплі, наводзіны* ў беларускай мове ўжываюцца толькі ў форме множнага ліку, а ў рускай мове *грудь, черника, крупа, конопля, поведение* – назоўнікі адзіночнага ліку; назоўнікі *бяліла, чарніла* ў беларускай мове маюць форму толькі адзіночнага ліку, а ў рускай – *белила, чернила* – толькі множнага.

У сказе назоўнік уступае з іншымі словамі ў граматычныя адносіны, можа выконваць функцыю розных членаў сказа. У залежнасці ад сінтаксічнай функцыі назоўніка змяняецца яго скланавая форма. Такім чынам, склон – гэта граматычная форма, якая паказвае на адносіны назоўніка да іншых слоў у словазлучэннях і сказах.

У сучаснай беларускай мове 6 склонаў, яны адказваюць на пытанні: *назоўны (хто? што?), родны (каго? чаго?), давальны (каму? чаму?), вінавальны (каго? што?), творны (кім? чым?), месны (па кім? пры чым?)*. Назоўны склон – прамы; гэта пачатковая, незалежная форма. Астатнія склоны – ускосныя, залежаць ад іншых слоў у сказе. Назоўны склон не ўжываецца з прыназоўнікамі, а месны – толькі з імі. Усе астатнія склоны могуць звязвацца з іншымі словамі ў сказе як без прыназоўнікаў, так і з прыназоўнікамі.

5 Назоўнік: тыпы скланення, склонавыя канчаткі

Тыпы скланення назоўнікаў.

Скланенне – гэта змяненне назоўнікаў па склонах. У залежнасці ад склонавых канчаткаў назоўнікі падзяляюцца на тры тыпы скланення: *першае, другое, трэцяе*. Тып скланення вызначаецца па назоўнаму склону адзіночнага ліку з улікам роду назоўніка.

1 Да першага скланення адносяцца назоўнікі жаночага роду з канчаткам *-а/-я* (*дарога, краіна, песня, мяжа*).

2 Да другога скланення адносяцца:

– назоўнікі мужчынскага роду з нулявым канчаткам (*стол, дзень, край*);
– назоўнікі ніякага роду з канчаткамі *-о/-ё, -е, -а* (*акно, жыццё, заданне, мора*);

– пяць назоўнікаў на *-мя* (*полымя, вымя, семя, цэмя, бярэмя*).

3 Да трэцяга скланення адносяцца назоўнікі жаночага роду з нулявым канчаткам (*ноч, соль, любоў, верф*).

Не ўваходзяць ні ў адзін з тыпаў скланення:

а) рознаскланяльныя назоўнікі – яны маюць ва ўскосных склонах канчаткі розных тыпаў скланення. Да рознаскланяльных адносяцца:

– назоўнікі ніякага роду з канчаткам *-я/-ё*, якія з'яўляюцца назвамі маладых істот (*цялё, жарабя*);
– тры назоўнікі на *-мя* (*імя, племя, стрэмя*);
– назоўнікі мужчынскага роду з канчаткам *-а/-я* (*бацька, дзядзька, Ваня*);
– назоўнікі агульнага роду, калі абазначаюць асоб мужчынскага полу (*гарэза, ціхоня, забіяка*);

б) нескланяльныя назоўнікі (*радыё, кенгуру, метро, Тбілісі*);

в) субстантыўаваныя прыметнікі (*сталовая, душавая, настаўніцкая*);

г) назоўнікі, якія ўжываюцца толькі ў форме множнага ліку (*дрожжджы, гуслі, граблі, сані*).

Асновы назоўнікаў.

Канчаткі назоўнікаў залежаць ад тыпу скланення і ад іх асновы. Аснова назоўніка вызначаецца па апошняму зычнаму гуку пачатковай формы назоўніка; аснова можа заканчвацца:

а) на цвёрды зычны (*вада, колас, акно*);

б) на мяккі зычны (*кузня, завязь, ясень, гай, поле, надвор'е*);

в) на зацвярдзелы зычны (*мяжа, канец, вядро*);

г) на зычныя *г, к, х* (*нага, рак, вуха*).

Склонавыя канчаткі назоўнікаў I скланення.

У **Р.скл.** назоўнікі пернага скланення маюць канчаткі *-і, -ы*:

а) *-ы* маюць назоўнікі з асновай на *цвёрды і зацвярдзелы зычны* (*бярозы, тундры*);

б) *-і* маюць назоўнікі з асновай на *мяккі зычны і г, к, х* (*пустыні, рукі*).

У **Д.скл.** і **М.скл.** назоўнікі першага скланення маюць канчаткі *-е, -і, -ы, -э*:

а) -е ўжываецца ў назоўніках з асновай на *цвёрды зычны і г, х*, прычым у аснове адбываецца чаргаванне цвёрдага з мяккім зычным, а *г, х – з з', с'* (*галава – галаве, на галаве; дарога – дарозе, пры дарозе*);

б) -і маюць назоўнікі з мяккай асновай (*песня – песні, у песні; завая – завей, пры завей*);

в) -ы пішацца ў назоўніках з асновай на *зацвярдзелы зычны і на к*, які чаргуецца з *ц* не пад націскам (*мяжа – мяжы, на мяжы; пляцоўка – пляцоўцы, на пляцоўцы*);

г) -э пішацца пад націскам у назоўніках з асновай на *к*, які чаргуецца з *ц* (*рука – руцэ, у руцэ; шчака – шчацэ, на шчацэ*).

У **В.скл.** назоўнікі першага скланення маюць канчаткі -у, -ю:

а) -у маюць назоўнікі з асновай на *цвёрды, зацвярдзелы і на г, к, х* (*трава – траву, гара – гару, рыдлёўка – рыдлёўку*);

б) -ю маюць назоўнікі з асновай на *мяккі зычны* (*песня – песню, армія – армію*).

У **Т.скл.** назоўнікі першага скланення маюць канчаткі -ой/-ою, -ай/-аю, -ёй/-ёю, -яй/-яю:

а) -ой/-ою пішацца пад націскам у назоўніках на *цвёрды і зацвярдзелы* (*трава – травой[ою]*);

б) -ай/-аю пішацца не пад націскам у назоўніках на *цвёрды і зацвярдзелы* (*хата – хатай[аю]*);

в) -ёй/-ёю пішацца пад націскам у назоўніках з асновай на *мяккі зычны*: (*вышыня – вышнёй[ёю], сям'я – сям'ёй[ёю]*);

г) -яй/-яю пішацца не пад націскам у назоўніках з асновай на *мяккі зычны* (*вішня – вішняй[яю], песня – песняй[яю]*).

Як назоўнікі I скланення змяняюцца таксама:

а) назоўнікі агульнага роду з канчаткам -а/-я, калі яны абазначаюць асоб жаночага полу;

б) прозвішчы на -а/-я, калі яны належаць асобе жаночага полу;

в) назоўнік *срата* незалежна ад таго, асобу мужчынскага ці жаночага полу ён абазначае.

Склонавыя канчаткі назоўнікаў II скланення.

У **Р.скл.** назоўнікі ніякага роду маюць канчаткі -а, -я:

а) -а маюць назоўнікі ніякага роду пры *цвёрдай, зацвярдзелай* аснове і на *г, к, х* (*дуло – дула, мора – мора, вуха – вуха*);

б) -я маюць назоўнікі ніякага роду з *мяккай асновай* (*поле – поля, драбленне – драблення*).

У **Р.скл.** назоўнікі мужчынскага роду маюць канчаткі -а/-я, -у/-ю:

а) -а/-я маюць назоўнікі, якія абазначаюць:

– канкрэтныя прадметы (*стол – стала, ручай – ручая*);

– прадпрыемствы, установы (*завод – завода, інстытут – інстытута*);

– населеныя пункты, географічныя назвы (*горад – горада, Брэст –*

Брэста);

– асоб, жывых істот (*брат – брата, конь – каня*);
 – адзінкі вымярэння (*метр – метра, грам – грама*);
 – спецыяльныя тэрміны (*прыметнік – прыметніка, электрон – электрона*);

б) *-у/-ю* маюць назоўнікі, якія абазначаюць:

– зборныя прадметы (*гарох – гароху, натоўп – натоўпу*);
 – рэчывыя прадметы, матэрыялы, хімічныя элементы (*мёд – мёду, азот – азоту*);
 – з’явы прыроды (*вецер – ветру, змрок – змроку*);
 – месца, прастору, напрамак (*край – краю, захад – захаду*);
 – разумовыя паняцці і адчуванні (*сорам – сораму, боль – болю*);
 – дзеянні і рух (*крык – крыку, паход – паходу*);
 – грамадскія, навуковыя, мастацкія плыні (*рэалізм – рэалізму*).

Важна: некаторыя назоўнікі могуць ужывацца з абодвума канчаткамі, што залежыць ад іх сэнсу (*дуб – дуба, дубу*).

У **Д.скл.** назоўнікі другога скланення маюць канчаткі *-у, -ю*:

а) *-у* маюць назоўнікі з *цвёрдай, зацвярдзелай* асновай і на *г, к, х* (*палын – палыну, мора – мору, бераг – берагу*);

б) *-ю* маюць назоўнікі з *мяккай* асновай (*герой – герою*).

У **Т.скл.** назоўнікі другога скланення маюць канчаткі *-ом, -ам, -ём, -ем*:

а) *-ом* маюць пад націскам назоўнікі з *цвёрдай, зацвярдзелай* асновай і на *г, к, х* (*дно – дном, мастак – мастаком*);

б) *-ам* маюць не пад націскам назоўнікі з *цвёрдай, зацвярдзелай* асновай і на *г, к, х* (*донар – донарам, шоўк – шоўкам*);

в) *-ём* маюць пад націскам назоўнікі з асновай на *мяккі зычны* (*дзень – днём, жыццё – жыццём*);

г) *-ем* маюць не пад націскам назоўнікі назоўнікі з асновай на *мяккі зычны* (*край – краем, бярэмя – бярэмам*).

У **М.скл.** назоўнікі другога скланення могуць мець канчаткі *-е, -і, -ы, -у/-ю*:

а) *-е* маюць назоўнікі з *цвёрдай* асновай (*запіс – у запісе, акно – на акне*), а таксама назоўнікі з асновай на *г, х*, якія чаргуюцца з *з’, с’* (*бераг – на беразе, кажух – у кажусе*);

б) *-і* маюць назоўнікі з *мяккай* асновай (*конь – на кані*);

в) *-ы* маюць назоўнікі з асновай на *зацвярдзелы гук* (*палац – у палацы, рэчышча – на рэчышчы*);

г) *-у* ўласцівы назоўнікам з асновай на *к* і на *г, х* калі яны не чаргуюцца з *з’, с’* (*друк – у друку, сцяг – на сцягу*).

Важна: агульныя і ўласныя назоўнікі, якія абазначаюць асобу чалавека, маюць канчатак *-у/-ю* (*камандзір – пры камандзіру, гасць – пры гасцю*). У гэтым выпадку ў словах з *цвёрдай* асновай можа ўжывацца таксама канчатак *-е* (*сын – пры сыне, пры сыну*).

Скланавыя канчаткі ўласных назоўнікаў.

Імёны і прозвішчы мужчынскага роду, што заканчваюцца на зычны, скланяюцца, як агульныя назоўнікі другога скланення са значэннем асобы (*ка-*

валь Міхась, ткач Садовіч).

Назоўнікі мужчынскага і ніякага роду, якія з'яўляюцца геаграфічнымі назвамі, скланяюцца, як агульныя назоўнікі другога скланення з адпаведнай асновай (*горад Брэст, станок "Мінск"*).

Прозвішчы, геаграфічныя і астранамічныя назвы на *-оў/-аў, -еў/-еў, -ын/-ін* скланяюцца, як агульныя назоўнікі з цвёрдай асновай. Асаблівасці назіраюцца ў Т. і М. склонах:

а) у Т.скл. прозвішчы маюць канчатак *-ым* (*Сініцын – Сініцыным*);

б) у Т.скл. геаграфічныя і астранамічныя назвы маюць канчатак *-ам* (*Сахалінам, Рагачовам*);

в) у М.скл. прозвішчы маюць канчатак *-у* (*пры Сініцыну*);

г) у М.скл. геаграфічныя і астранамічныя назвы маюць канчатак *-е* (*Рагачоў – у Рагачове*).

Важна: прозвішчы на *-а/-я*, калі яны належаць асобе мужчынскага полу, у Р.скл. і В.скл. маюць канчаткі першага скланення, а ў Д.скл., Т.скл. і М.скл. – канчаткі другога скланення (*Бульга: Р.скл. – Бульгі, В.скл. – Бульгу, Д.скл. – Бульгу, Т.скл. – Бульгам, М.скл. – пры Бульгу*).

Склонавыя канчаткі назоўнікаў III скланення.

У Н.скл. і В.скл. назоўнікі трэцяга скланення маюць нулявы канчатак (*аповесць – аповесць, любоў – любоў, Свіслач – Свіслач*).

У Р.скл., Д.скл. і М.скл. назоўнікі з асновай на *мяккі* і *цвёрды* зычны маюць канчатак *-і* (*прыстані, сувязі, верфі*), а з асновай на *зацвярдзелы* – канчатак *-ы* (*роспачы, шыры*).

У Т.скл. назоўнікі з *мяккай, цвёрдай* асновай і асновай на *р* маюць канчатак *-ю* (*соллю, любоўю*); назоўнікі з *зацвярдзелай* асновай (*апрача р*) маюць канчатак *-у* (*ноччу, распаччу*).

Важна: у Т.скл. апошні зычны асновы, калі знаходзіцца паміж галоснымі, падаўжаецца (*сенажаціцу, Нараччу*); не падаўжаюцца *губныя* зычныя і [р], хоць і стаяць паміж галоснымі (*Сібір'ю, Об'ю, глыб'ю, верф'ю*).

Склонавыя канчаткі рознаскланяльных назоўнікаў.

Назоўнікі, якія абазначаюць назвы маладых істот, у Р.скл., Д.скл., М.скл. набываюць суфікс *-яч-* і скланяюцца, як назоўнікі трэцяга скланення (*качаняці, жарабяці, птушаняці*). У Т.скл. яны маюць канчатак другога скланення *-ём* (*качанём, жарабём, птушанём*).

Назоўнікі *імя, племя, стрэмя* пры скланенні могуць ужывацца з суфіксам *-ен-* або без яго. Калі яны набываюць суфікс *-ен-*, то, як і назвы маладых істот, у Р.скл., Д.скл., М.скл. маюць канчатак *-і*, уласцівы назоўнікам трэцяга скланення (*імені, племені, стрэмені*). Калі ж яны ўжываюцца без суфікса, то маюць канчаткі другога скланення (Р.скл. – *імя*, Д.скл. – *імя*, М.скл. – *у імя*).

Назоўнікі мужчынскага роду з канчаткам *-а/-я* і назоўнікі агульнага роду, калі абазначаюць асоб мужчынскага полу, у Р.скл. і В.скл. маюць канчаткі першага скланення (*старшыні, мужчыны, гарэзы – старшыню, мужчыну, гарэзу*). У Д.скл. і М.скл. гэтыя назоўнікі могуць мець канчаткі першага і друго-

га скланенняў. Так, пад націскам ужываецца канчатак *-е* (першае скланенне) (*Кузьме, пры Кузьме; Крапіве, пры Крапіве*). Калі ж націск падае на аснову, то ўжываецца канчатак *-у/-ю* (другое скланенне) (*старасту, пры старасту*). У **Т.скл.** пад націскам ужываюцца канчаткі першага скланення *-ой/-ою, -ёй/-ёю* (*Кузьмой і Кузьмою, суддзёй і суддзёю*); у ненаціскным становішчы ўжываюцца канчаткі другога скланення *-ам, -ем* (*старастам, Васем, забіякам*).

Склонавыя канчаткі назоўнікаў у множным ліку.

У множным ліку назоўнікам усіх трох скланенняў уласцівы аднолькавыя канчаткі.

Н.скл. множнага ліку назоўнікаў з *цвёрдай і зацвярдзелай* асновай мае канчатак *-ы* (*грыбы, сталы, ночы, нажы*); з *мяккай* і на *г, к, х* – канчатак *-і* (*землі, стагі*); з суфіксам *-анін/-янін* – канчатак *-е* (*грамадзяне, сяляне*).

У **Р.скл.** множнага ліку ўжываюцца канчаткі *-аў/-яў, -оў/-ёў, -ей/-эй* і *нульвы канчатак*:

– назоўнікі першага скланення маюць канчатак *-аў/-яў*, калі іх аснова заканчваецца *збегам зычных* (*тундраў, кафедраў*), і *нульвы канчатак* (*рэк, дарог, станцый*). Некаторым назоўнікам уласцівы варыянтныя формы (*сёстраў – сясцёр, яблыняў – яблынь*). У назоўніках на *-ня* пішацца мяккі знак (*песень, вішань, чаршань*).

– назоўнікі другога скланення пад націскам маюць канчаткі *-оў/-ёў* (*палёў, аўсоў*), а не пад націскам – *-аў/-яў* (*азёраў, спатканняў*); радзей ужываюцца канчаткі *-эй/-ей* (*вачэй, гасцей*).

– назоўнікі трэцяга скланення пад націскам маюць канчатак *-эй/-ей*, а не пад націскам *-аў/-яў* (*начэй, часцей, рэчаў, далаў*). Некаторыя назоўнікі могуць мець варыянтныя формы (*асаблівацей – асаблівасяў*).

Для **Д.скл.** характэрны канчатак *-ам/-ям* (*дарогам, палям, краям*).

У **В.скл.** назоўнікі, што абазначаюць неадусаўлёныя прадметы, маюць канчаткі назоўнага склона *-і, -ы* (*землі, вішні, грыбы, лясы*). Назоўнікі, якія абазначаюць адушаўлёныя прадметы, маюць канчаткі роднага склона *-аў/-яў, -оў/-ёў, -эй/-ей* ці *нульвы канчатак* (*земляробаў, сыноў, гасцей, сясцёр*).

У **Т.скл.** назоўнікі множнага ліку маюць канчатак *-амі/-ямі* (*сынамі, сшыткамі, землямі, песнямі*). Назоўнікі *вочы, плечы, грошы, дзверы* могуць мець канчатак *-ыма* (*вачыма, плячыма, грашыма, дзверыма*).

У **М.скл.** ужываецца канчатак *-ах/-ях* (*у палях, на вечарах*).

6 Назоўнік: утварэнне. Праваніс складаных назоўнікаў

Утварэнне назоўнікаў.

Назоўнікі – самая багатая на словаўтваральныя афіксы і спосабы ўтварэння частціна мовы; утвараюцца назоўнікі ўсімі вядомымі спосабамі словаўтварэння.

Важна: назоўнікі, утвораныя тым ці іншым спосабам з дапамогай адпаведных афіксаў, часцей за ўсё маюць новае значэнне (*верталёт – верталётчык; лес – узлесак; ішчасце – няшчасце*). Некаторыя вытворныя назоўнікі не на-

бываюць новага значэння і адрозніваюцца ад утваральных слоў толькі сэнсавым адценнем, звычайна ацэначным (*сын – сыноч; холад – халадзіна; звер – звяруга*); такія ўтварэнні называюцца формамі ацэнкі.

Ацэначныя формы назоўнікаў.

Ацэначныя формы назоўнікаў утвараюцца суфіксальным спосабам толькі ад назоўнікаў; ацэначныя суфіксы надаюць назоўнікам адценні памяншальнасці, ласкальнасці, павелічальнасці, узмацняльнасці ці зневажальнасці.

Назоўнікі з адценнем памяншальнасці і ласкальнасці ўтвараюцца з дапамогай суфіксаў:

- *-ок/-ак* (*дом – дамок, унук – унучак, сад – садок*);
- *-ік/-ык* (*стол – столік, вецер – ветрык*);
- *-к-а* (*баба – бабка, салавей – салавейка, Алесь – Алеська*);
- *-ул-я* (*маці – матуля, дзед – дзядуля*);
- *-ейк-а/-айк-а* (*лета – лецейка, сэрца – сэрцайка, сонца – сонейка*);
- *-ечк-а/-ачк-а* (*гняздо – гняздзечка, Ганна – Ганначка, Вася – Васечка*);
- *-ц-а/-ц-о* (*акно – аконца, дрэва – дрэўца, вядро – вядзерца, возера – азярцо*);

- *-іц-а/-ыц-а* (*вада – вадзіца, сястра – сястрыца*).

Назоўнікі з адценнем павелічальнасці і ўзмацняльнасці, часта адначасова з адценнем зневажальнасці, утвараюцца з дапамогай суфіксаў:

- *-ішч-а/-ышч-а* (*калас – каласішча, рука – ручышча*);
- *-іск-а/-ыск-а* (*дождж – дажджыска, вецер – вятрыска*);
- *-ін-а/-ын-а* (*дом – даміна, звер – звярына, гультай – гультайна*).

Назоўнікі з адценнем зневажальнасці, часта адначасова з адценнем павелічальнасці, узмацняльнасці, утвараюцца з дапамогай суфіксаў:

- *-уг-а* (*звер – звяруга, злодзей – злодзюга*);
- *-эч-а* (*холад – халадэча*).

Суфіксальнае, прыставачнае ўтварэнне назоўнікаў.

Суфіксальным спосабам утвараюцца назоўнікі ад розных часцін мовы; суфіксальныя назоўнікі могуць абазначаць асобу, канкрэтныя прадметы, прастору, адцягненае дзеянне, стан, прымету, сукупнасць прадметаў, адзінкавасць, маладых істот.

Пры ўтварэнні назоўнікаў са значэннем асобы па роду заняткаў найбольш часта выкарыстоўваюцца суфіксы *-чык/-шычк* (*пералётчык, фармоўшчык, наборшчык*), *-нік* (*кіраўнік, дружыннік*), *-льнік* (*чытальнік, выхавальнік*), *-льшчык* (*свідравальшчык, лудзільшчык*), *-іст/-ыст* (*сувязіст, дазіметрыст*). Назоўнікі, якія абазначаюць асобу па прыналежнасці да грамадскай арганізацыі, вучэння, светапогляду, актыўна ўтвараюцца суфіксамі *-ец* (*партыец, камсамалец*), *-іст/-ыст* (*марскіст, сімваліст*); назвы асоб па нацыянальнасці ці мясцовасці – суфіксамі *-ін/-ын, -анін, -чанін* (*асяцін, грузін, рыжанін, мінчанін, гамяльчанін*), *-ец* (*кобрынец, гродзенец, кітаец, эстонец*). Назоўнікі-характарыстыкі асоб паводле ўласцівасці, знешніх прымет часта ўтвараюцца суфіксамі *-нік* (*заступнік, жартайнік, здраднік*), *-ец/-ца* (*баязлівец, мудрэц, абадранец, прамоўца, пераможца*), *-ач* (*барадач, вусач, лаўкач, багач, кудлач*).

Важна: назвы асоб і іншых істот жаночага полу ўтвараюцца пры дапамозе суфіксаў *-к-а, -іх-а, -іц-а, -ін-я* ад адпаведных назоўнікаў мужчынскага роду (*кандуктарка, ласіха, мядзведзіца, геранія*).

Назвы прадметаў, памяшканняў і г.д. утвараюцца суфіксамі *-нік* (*гадзіннік, кароўнік*), *-льнік* (*выключальнік, будзільнік*), *-лк-а* (*веялка, сеялка, парылка*), *-авік* (*рухавік, махавік*).

Абстрактныя назоўнікі са значэннем дзеяння ўтвараюцца ад дзеясловаў суфіксамі *-нн-е, -енн-е* (*стымуляванне, кармленне*), *-к-а* (*зборка, нарыхтоўка*), *-ін-ы* (*агледзіны, паводзіны*), *-аж* (*рэпартаж, інструктаж*); са значэннем адцягненай прыметы, стану – ад прыметнікаў суфіксамі *-асць/-осць* (*мудрасць, маладосць*), *-ізм* (*гуманізм, геранізм*), *-ат-а* (*дабрата, цемната*), *-ін-я/-ын-я* (*шырыня, вышыня*), *-ізн-а* (*сівізна, жаўцізна*).

Зборныя назоўнікі маюць суфіксы *-нік/-няк* (*бярэзнік, беразняк, лазняк, маліннік*), *-ій-о/-ій-э* (*звяр'ё, пер'е*), *ур-а* (*прафесура, апаратура*), *-ій-а* (*пільнерыя*), *-ств-а* (*сялянства*).

Назоўнікі са значэннем адзінкавасці ўтвараюцца суфіксамі *-ін-а, -інк-а, -к-а* (*гарошына, пясчынка, сунічка*).

Назвы маладых істот маюць суфіксы *-ян-я/-ан-я* (*галубяня, ваўчаны*).

Прыставачным спосабам утвараюцца назоўнікі толькі ад назоўнікаў. Найбольш часта выкарыстоўваюцца прыстаўкі *не-/ня-, пад-, са-* (*неспакой, няшчасце, падтэкст, падсістэма, сааўтар, садаклад*); могуць выкарыстоўвацца і прыстаўкі іншамоўнага паходжання (*контрпрапанова, антымільтарызм, дэмантаж, рэтрансляцыя*).

Прыставачна-суфіксальным спосабам назоўнікі найчасцей утвараюцца ад назоўнікаў з прыназоўнікамі: прыназоўнік зліваецца з назоўнікам, становіцца прыстаўкай, да асновы назоўніка далучаецца суфікс (*за гарой -- загор'е, без працы -- беапрацоўе*). У якасці прыставак звычайна выкарыстоўваюцца былыя прыназоўнікі прасторавага значэння *пад, за, пры, над* і інш., з суфіксаў – часцей *-ак, -ік, -нік, -авік, -ій-э* (*навушнік, нагруднік, падвячорак, падмурак, прымор'е, загор'е*).

Заўвага: гл. таксама тэмы “Склад слова і словаўтварэнне”, “Лексіка і фразеалогія”.

Праваніс складаных назоўнікаў.

Назоўнікі пішуцца разам:

– калі яны ўтвораны з дапамогай злучальных галосных (*паравоз, лесапавал, вадасховішча*);

– калі першая частка – слова іншамоўнага паходжання *авія-, агра-, аўта-, аэра-, біе-/бія-, вела-, заа-, грос-, гоф-, макра-, мікра-, метэа-, кіна-, стэрэа-, фота-, хрома-, электра-* (*авіядэсант, аграстанцыя, біёлаг, веласпорт, запарк, гросмайстар, гофмаршал, макразканоміка, мікраклімат, метэастанцыя, кінафільм, стэрэатып, электрамантаж*);

– калі першая частка – дзеяслоў загаднага ладу на *-і, -ы* (*вярнідуб, гарыцвет*, але: *перакаці-поле*).

Пераважная большасць назоўнікаў пішацца праз злучок, калі іх часткі

не звязваюцца злучальнай галоснай. Такія назоўнікі абазначаюць:

- назвы адзінак вымярэння (*кілават-гадзіна, тона-кіламетр, чалавека-дзень*, але: *працадзень*);
- назвы пасад і званняў (*прэм'ер-міністр, генерал-палкоўнік, экс-чэмпіён, віцэ-прэзідэнт*);
- назвы палітычных партый, грамадскіх аб'яднанняў і іх прыхільнікаў (*сацыял-дэмакратыя, анарха-сіндыкалізм, сацыял-дэмакрат*);
- іншамоўныя назвы прамежкавых кірункаў свету (*норд-ост, норд-вест, зюйд-вест*);
- уласны назвы з першай часткай *паў-* (*паў-Беларусі, паў-Еўропы, паў-Мінска*);
- геграфічныя назвы з двух назоўнікаў ці назоўніка і прыметніка або спалучэння слоў, у састаў якіх уваходзіць прыназоўнік *на* (*Буда-Кашалёва, Магілёў-Падольскі, Растоў-на-Доне*);
- састаўныя прозвішчы, імёны (*Дунін-Марцінкевіч, Бялыніцкі-Біруля, Ганна-Марыя*).

7 Прыметнік: агульная характарыстыка, разрады, ступені параўнання

Агульная характарыстыка.

Прыметнік – знамянальная частціна мовы, якая абазначае прымету прадмета і змяняецца па родах, ліках, склонах. Прымета можа заключацца ў самім слове непасрэдна (*белы, сухі, малады, востры, цёплы, цяжкі*), можа перадавацца праз адносіны аднаго прадмета да другога (*вячэрні* – які бывае вечарам; *драўляны* – зроблены з дрэва; *гарадскі* – што знаходзіцца ў горадзе; *студэнцкі* – які мае адносіны да студэнтаў), праз адносіны прадмета да дзеяння (*каніравальны* – з дапамогай якога можна каніраваць; *стругальны* – з дапамогай якога можна стругаць) і інш. У залежнасці ад гэтага прыметнікі падзяляюцца на якасныя (абазначаюць прымету прадмета непасрэдна) і адносныя (абазначаюць прымету прадмета праз адносіны да іншага прадмета, дзеяння і г.д.).

Якасныя і адносныя прыметнікі.

Якасныя прыметнікі найчасцей абазначаюць:

- якасці і ўласцівасці, што ўспрымаюцца органамі пачуццяў (*гарачы, мокры, цвёрды*);
- прасторавыя і часавыя якасці (*вялікі, хуткі, доўгі*);
- фізічныя, псіхічныя, разумовыя якасці жывых істот (*здаровы, малады, разумны, рулівы*);
- колеры і іх адценні (*белы, фіялетавы, чырвона-жоўты*).

Якасныя прыметнікі абазначаюць такую прымету, якая можа праяўляцца ў прадметах у большай ці меншай ступені, і ўтвараюць ступені параўнання – *звычайную, вышэйшую і найвышэйшую* (*лёгка, лягчэйшы, найлягчэйшы*); спалучаюцца з прыслоўямі меры і ступені (*вельмі здольны вучань, надзвычай лёгкае пытанне*); ужываюцца з памяншальна-ласкальнымі суфіксамі (*бялюткі, сіненькі*); абазначаюць непаўнату якасці (*белаваты, шыракаваты*);

могуць утвараць антанімічныя пары (мяккі – цвёрды, далёкі – блізкі). Некаторыя якасныя прыметнікі маюць кароткую форму (*міл, васцёр, матчын*).

Адносныя прыметнікі называюць прымету прадмета праз адносіны яго да асобы ці жывой істоты (*мацярынская ласка, мядзевежы крок*), да іншага прадмета ці абстрактнага паняцця (*дамашняе заданне, філасофскі вывад*), да прасторы ці месца (*лясны змрок, марская хвароба*), да часу (*заўтрашні дзень, леташні год*), да матэрыялу або рэчыва (*бярэзавы венік, керамічны посуд*), да дзеяння (*вылічальны цэнтр, купальны касцюм*), да колькасці (*двайны падлік*), да прызначэння прадмета (*пасудная паліца*). Адносныя прыметнікі абазначаюць пастаянную, нязменную прымету прадмета і не ўтвараюць ступеней параўнання.

Важна: у групе адносных вылучаецца асобная падгрупа прыналежных прыметнікаў, якія абазначаюць прымету паводле прыналежнасці прадмета пэўнай асобе ці жывой істоце (*Максімавы боты, удовін сын*); у назоўным і вінавальным склонах такія прыметнікі маюць кароткую форму.

Адносныя прыметнікі ў сказе могуць ужывацца з пераносным значэннем і пераходзіць у якасныя (параўн.: *залаты пярэцёнак – залаты лістапад*); якасныя ж прыметнікі могуць набываць значэнне пастаяннай прыметы і пераходзіць у разрад адносных (*глухі стук – глухі зычны*).

Поўныя і кароткія прыметнікі.

Прыметнікі бываюць *поўныя* і *кароткія*. Якасныя прыметнікі ў беларускай мове ўжываюцца пераважна ў поўнай форме: у **Н.скл. адз.л.** мужчынскага роду яны маюць канчатак *-ы/-і* (*ясны, далёкі*); жаночага роду – *-ая/-яя* (*вясёлая, сіняя*); ніякага роду – *-ое, -ае/-яе* (*густое, сіняе*); у **Н.скл. мн.л.** – канчатак *-ыя/-ія* (*далёкія, бязмежныя*). Поўныя прыметнікі скланяюцца; у сказе з’яўляюцца азначэннем ці выказнікам (*У познюю восень вада пад мастком чыстая і халодная. – К. Чорны*).

Кароткую форму маюць прыналежныя прыметнікі ў **Н.скл.** і **В.скл.** (*матчын спеў, бабуліну ласку*). Кароткія прыметнікі ў беларускай мове маюць абмежаванае ўжыванне. У форме адз.л. мужчынскага роду яны маюць нулявы канчатак (*дуж, смуцен*); жаночага і ніякага роду – канчатак *-а* (*рада, шчасліва, чыста*); у множным ліку – канчатак *-ы/-і* (*рады, чысты*). Кароткія прыметнікі не скланяюцца, змяняюцца толькі па родах і ліках. У сказе выконваюць ролю выказніка (*Край ты наш! Як міл ты сэрцу. – Я. Колас*).

Ступені параўнання якасных прыметнікаў.

Пераважная большасць якасных прыметнікаў мае ступені параўнання – *вышэйшую* і *найвышэйшую*, якія могуць мець *простую* і *складаную* формы.

Прыметнікі вышэйшай ступені параўнання абазначаюць прымету, якая ўласціва пэўнаму прадмету ў большай ці меншай ступені ў параўнанні з іншымі прадметамі. Простая форма вышэйшай ступені параўнання ўтвараецца пры дапамозе суфіксаў *-эйш-, -ейш-, -ш-*, якія далучаюцца да асновы прыметніка (*светлы – святлейшы, прыгожы – прыгажэйшы*). Складаная форма вышэйшай ступені параўнання ўтвараецца пляхам далучэння да прыметніка слоў *больш/болей, менш/меней* (*больш прыгожы*). Адметнай рысай прыметнікаў выпэйшай ступені

параўнання ў беларускай мове з'яўляецца іх ужыванне з назоўнікам ці займеннікам у вінавальным склоне з прыназоўнікам *за* (*святлейшы за снег, старэйшы за таварыша*); менш часта прыметнікі ў форме вышэйшай ступені параўнання ўжываюцца з параўнальнымі зваротамі са злучнікамі *як, чым* (*І нараджаецца праўда, яшчэ болей цікавая часамі, чым сама казка. – Я.Колас*).

Прыметнікі найвышэйшай ступені параўнання абазначаюць самую высокую ці самую нізкую ступень якасці, уласцівай прадмету. Простая форма найвышэйшай ступені параўнання ўтвараецца пры дапамозе прыстаўкі *най-*, якая далучаецца да простаі формы вышэйшай ступені (*лепшы – найлепшы, весялейшы – найвесялейшы*). Складаная форма найвышэйшай ступені параўнання ўтвараецца шляхам далучэння слоў *самы, найбольш, найменш* да прыметніка (*самы прыгожы, найменш крыводны*).

Важна: неабходна памятаць, што ў беларускай мове ёсць якасныя прыметнікі, якія не ўтвараюць ступеней параўнання. Гэтыя прыметнікі абазначаюць: стан чалавека (*жывы, нямы*); колер прадметаў праз адносны да іншых прадметаў (*вішнёвы, васільковы, залацісты*); масць жывёл (*гняды, буланы*); знешнюю фізічную прымету чалавека (*барадаты, вусаты*). Не ўтвараюць ступеней параўнання і складаныя прыметнікі (*сінявокі, чарнабровы, светла-сіні, чырвона-жоўты*).

Формы ацэнкі і меры якасці.

У беларускай мове значэнне высокай меры якасці, як і яе непаўнаты, можа быць выражана і без параўнання – формамі ацэнкі і меры якасці (*завысокі, завялікі, белаваты, сіняваты*). Утвараюцца такія прыметнікі з дапамогай суфіксаў і прыставак. Прыметнікі, утвораныя з дапамогай прыставак *за-*, *звыш-*, *ультра-*, абазначаюць меру якасці, блізкую да найвышэйшай ступені (*замалады, звыштарміновы, ультрафіялетавы*). Прыметнікі з суфіксамі *-ізн-, -эзн-, -эразн-, -энн-* маюць павелічальна-ўзмацняльнае значэнне (*вялізны, даўжэзны, таўшчэразны, страшэнны*); з суфіксамі *-еньк-, -аньк-/эньк-, -юсеньк-/юсеньчк-, -явеньк-, -ютк-* выражаюць памяншальна-ласкальнае значэнне (*даражэнькі, прыгожанькі, драбнюткі*); з суфіксамі *-ав-/яв-, -ават-/яват-* абазначаюць непаўнату якасці (*смуглявы, танклявы, белаваты, сіняваты*); такія прыметнікі маюць значэнне ацэнкі якасці і выражаюць адносны да яе. Значэнне высокай меры якасці можа перадавацца падваеннем прыметніка (*добры-добры*).

8 Прыметнік: утварэнне, скланенне. Правапіс складаных прыметнікаў

Утварэнне прыметнікаў.

Пераважная большасць прыметнікаў – вытворныя словы, а адносныя і прыналежныя прыметнікі ўсе ўтвораны ад іншых часцін мовы. Найчасцей прыметнікі ўтвараюцца ад назоўнікаў і дзеясловаў (*зіма – зімовы, дарога – дарожны; ствараць – стваральны, бурліць – бурлівы*), радзей ад прыметнікаў (*вясёлы – невясёлы, шырокі – зашырокі*), лічэбнікаў (*трое – трыны*) і займеннікаў (*свой – свойскі*). Найбольш часта прыметнікі ўтвараюцца суфіксальным, прыставачна-суфіксальным, асноваскладаннем; радзей – прыставачным спосабам.

Суфіксальным спосабам прыметнікі звычайна ўтвараюцца ад назоўнікаў і дзеясловаў пры дапамозе суфіксаў *-н-, -ов-/ав-, -ск-, -лів-, -іст-, -ан-/ян-* і інш. (*летні, школьны, вясновы, сялянскі, імклівы, валакністы, блішчасты, скураны, вадзяны*). Прыналежаць прыметнікі ўтвараюцца толькі ад адушаўлёных назоўнікаў пры дапамозе суфіксаў *-оў/-аў, -ёў/-еў* ад слоў мужчынскага роду і суфікса *-ін/-ын* ад слоў жаночага роду (*кравец – краўцоў, дзед – дзедаў, Міхась – Міхасёў, Вася – Васеў; Зіна – Зінін, Вера – Верын, дачка – даччын*).

Важна: зрэдку прыметнікі ўтвараюцца бясуфіксным (нуль-суфіксальным) спосабам (*золата – залаты, хварэць – хворы, прыезджаць – прыезджы, адзін – адзіны*), а таксама прыставачна-нульсуфіксным (параўн.: *без рог – бязрогі і без крыві – бяскроўны*).

Прыставачным спосабам прыметнікі ўтвараюцца толькі ад саміх прыметнікаў; звычайна тут прымаюць удзел прыстаўкі *не-/ня-, за-, звыш-, анты-, перад-* і інш. (*нешырокі, няздатны, завялікі, звышнатуральны, антынародны, перадапошні*).

Прыставачна-суфіксальным спосабам прыметнікі ўтвараюцца звычайна ад назоўнікаў з прыназоўнікамі, зрэдку – ад дзеясловаў з адмоўем *не*. Да асновы дзеяслова з адмоўем *не* далучаецца суфікс *-н-* (*не зламаць – нязломны, не разлучыць – неразлучны*). Да асноў назоўнікаў з прыназоўнікамі *без, да, за, між, на, над, пад, па-за, пры* звычайна далучаюцца суфіксы *-н-, -ов-/ав-, -ск-*, пры гэтым прыназоўнікі становяцца прыстаўкамі (*беззаганны, датэрміновы, заакіяньскі, міжрадковы, наземны, надрадковы, падводны*).

Спосабам асноваскладання таксама ўтвараецца вялікая колькасць прыметнікаў. Дзве асновы (часам больш) могуць аб'ядноўвацца ў адно слова без дапамогі суфіксаў (чыстае складанне) ці з іх дапамогай (складана-суфіксальнае ўтварэнне).

Пры чыстым складанні прыметнікі ўтвараюцца ад двух ці больш прыметнікаў (*чырвона-зялёны, беларуска-рускі, кісла-салодкі*).

Пры складана-суфіксальным словаўтварэнні прыметнікі ўтвараюцца са спалучэння дзвюх асноў, пры гэтым да другой асновы далучаецца суфікс. Гэта могуць быць асновы:

- прыметніка і назоўніка (*кароткачасовы, левабярэжны, ціхаакіяньскі*);
- лічэбніка і назоўніка (*сямігадовы, стометровы*);
- займенніка і назоўніка (*іншамоўны, усебаковы*);
- назоўніка і дзеяслова (*металарэзны, бульбакапальны*);
- прыслоўя і дзеяслова (*доўгачаканы, шматзначны*).

Спосабам словакладання (зрашчэння) прыметнікі ўтвараюцца ад спалучэння прыслоўя і прыметніка ці дзеепрыметніка, якія зліваюцца ў адно слова без змены іх формы, у поўным выглядзе (*глыбоканавуковы, малаабгрунтаваны, вышэйтамянёны*).

Важна: некаторая частка прыметнікаў утварылася шляхам пераходу ў прыметнікі былых дзеепрыметнікаў (*спелы, цвілы, дарослы, пажылы, разгорнуты (каз)*).

Скланенне прыметнікаў.

У беларускай мове скланяюцца толькі поўныя прыметнікі.

Якасныя і адносныя прыметнікі скланяюцца аднолькава, канчаткі іх залежаць ад апошняга зычнага асновы, ад націску і ад роду назоўніка, да якога прыметнік дапасуецца.

У адзл. прыметнікі мужчынскага роду ў **Н.скл.** маюць канчатак *-ы* пасля *цвёрдых* і *зацвярдзелых* зычных (*смелы, драўляны*), канчатак *-і* пасля *мяккіх* зычных і *г, к, х* (*летні, дарагі*). Прыметнікі ніякага роду ўжываюцца з канчаткамі *-ое* пад націскам і *-ае* не пад націскам пасля *цвёрдых* і *зацвярдзелых* зычных (*дарагое, добрае, смелае*), *-яе* – пасля *мяккіх* зычных (*сіняе, ранняе*).

У **В.скл.** прыметнікі мужчынскага і ніякага роду маюць тыя самыя канчаткі, што і ў **Н.скл.**; прыметнікі мужчынскага роду, якія стаяць пры адушаўлёных назоўніках, маюць форму **Р.скл.** (*сустракаю добрага сябра*).

Ва ўсіх астатніх склонах якасныя і адносныя прыметнікі мужчынскага і ніякага роду маюць аднолькавыя канчаткі: у **Р.скл.** пасля *цвёрдых* і *зацвярдзелых* зычных – *-ога* пад націскам і *-ага* не пад націскам, пасля *мяккіх* – *-яга*; у **Д.скл.** адпаведна *-ому, -аму, -яму* (*дарагога, мілага, летняга; дарагішому, міламу, летняму*). У **Т.скл.** і **М.скл.** пасля *цвёрдых* і *зацвярдзелых* зычных ужываецца канчатак *-ым*, пасля *мяккіх* і *г, к, х* – канчатак *-ім* (*мілым, добрым, далёкім*).

Прыметнікі жаночага роду ў **Н.скл.** пасля *цвёрдых*, *зацвярдзелых* і *г, к, х* маюць канчатак *-ая* і пасля *мяккіх* канчатак *-яя* (*малая, летняя*); у **Р.скл.**, **Д.скл.**, **Т.скл.**, **М.скл.** адпаведна *-ой* пад націскам і *-ай, -яй* не пад націскам (*густой, вясёлай, летняй*). У **Р.скл.** можа быць варыянтны канчатак *-ое/-ае* (*дарагое краіны, любое зямлі*), а ў **Т.скл.** – *-ою/-аю, -яю* (*дарагою краінай, любою зямлёй*). У **В.скл.** прыметнікі жаночага роду маюць канчатак *-ую/-юю* (*дарагою краіну, раннюю вясну*).

У множным ліку канчаткі прыметнікаў залежаць толькі ад характару асновы. У **Н.скл.** яны маюць пасля *цвёрдых* і *зацвярдзелых* канчатак *-ыя*, а пасля *мяккіх* і *г, к, х* – канчатак *-ія* (*густыя, летнія*). У **Р.скл.** і **М.скл.** адпаведна *-ых, -іх*, у **Д.скл.** – *-ым, -ім*, у **Т.скл.** – *-ымі, -імі* (*густых, летніх; густым, летнім; густымі, летнімі*).

Прыналежныя прыметнікі ў **Н.скл.** адзіночнага ліку маюць кароткую форму: прыметнікі жаночага роду – канчатак *-а* (*матчына ласка*), прыметнікі ніякага роду – канчатак *-о/-а* (*дачыно паліто, матчына паліто*), прыметнікі мужчынскага роду – нулявы канчатак (*дзедаў капялюш*). У **В.скл.** формы прыметнікаў залежаць ад адушаўлёнасці ці неадушаўлёнасці назоўніка, да якога яны дапасуюцца (параўн.: *бачу бацькаў сшытак – бачу бацькавага брата*). Прыналежныя прыметнікі мужчынскага, жаночага і ніякага роду, калі яны паясняюць неадушаўлёныя назоўнікі, маюць кароткую форму і ў **В.скл.** (*бачу маміна паліто*).

Ва ўсіх астатніх склонах прыналежныя прыметнікі маюць поўную форму і скланяюцца, як адносныя і якасныя (*мамінага настрою, мамінаму настрою, маміным настроем, у маміным настроі*).

Праваніс складаных прыметнікаў.

Складаныя прыметнікі, утвораныя ад назоўнікаў са злітным напісаннем, пішуцца злітна (*трохвугольнік – трохвугольны; Наваполацк – наваполацкі*); калі складаныя назоўнікі пішуцца праз злучок, то і прыметнікі маюць дэфіснае напісанне (*віцэ-прэзідэнт – віцэ-прэзідэнцкі, экс-чэмпіён – экс-чэмпіёнскі*).

Складаныя прыметнікі пішуцца разам:

– калі яны ўтварыліся са словазлучэнняў назоўніка з іншымі часцінамі мовы (*сельская гаспадарка – сельскагаспадарчы, пяць гадоў – пяцігадовы, іншая мова – іншамоўны*);

– калі яны ўтварыліся ад геаграфічных назваў, якія з’яўляюцца словазлучэннямі назоўніка з прыметнікам (*Далёкі Усход – далёкаўсходні, Лацінская Амерыка – лацінаамерыканскі*);

– калі яны ўтварыліся ад словазлучэння прыметніка або дзеепрыметніка з прыслоўем і абазначаюць непадзельнае паняцце (*шыракапалечы, вечназялёны, старажытнабеларускі*).

Важна: прыслоўе, якое не страчвае свайго самастойнага значэння, звычайна можна паставіць і пасля прыметніка; яно мае свой націск і выконвае самастойную ролю ў сказе (*Перада мною стаяў бяздумна наіўны хлапчына – Я. Брыль*).

Складаныя прыметнікі пішуцца праз злучок:

– калі яны ўтварыліся з двух і больш прыметнікаў, звязаных паміж сабой, як раўнапраўныя; такія прыметнікі можна нават памяняць месцамі (*беларуска-украінскі слоўнік, фізика-матэматычны факультэт, грашова-рэчавая латарэя*);

– калі яны абазначаюць якасць з дадатковым адценнем ці спалучэнне некалькіх якасцей (цёмна-сіні, ярка-чырвоны, жоўта-зялёны, кісла-салодкі, горка-салёны);

– калі першая іх частка – гэта ўсходне-, заходне-, паўночна-, паўднёва-, якія ўваходзяць у геаграфічныя назвы (Заходне-Палескі рэгіён, Усходне-Еўрапейская раўніна);

– калі яны абазначаюць прамежкавыя напрамкі свету (*паўднёва-заходні, паўночна-ўсходні*).

9 Лічэбнік: агульная характарыстыка, скланенне, праваніс

Лічэбнік – самастойная часціна мовы, якая абазначае:

– адцягнены лік (*пяць, сем, чатырыста сорак тры*);

– колькасць аднародных прадметаў (*пяць кніг, сем сталоў*);

– парадак прадметаў пры лічэнні (*пяты дзень, сёмы вучань*).

Важна: ад лічэбнікаў трэба адрозніваць словы тыпу “двойка”, “сямёрка”, “дзесятка”, “сотня”; яны маюць значэнне апрадмечанай колькасці і з’яўляюцца назоўнікамі.

Лічэбнікі могуць быць любым членам сказа; лічэбнік разам з назоўнікам часта ўтварае сінтаксічна непадзельнае спалучэнне, якое выступае адным членам сказа.

Паводле значэння, граматычных уласцівасцей і характару ўжывання лічэбнікі падзяляюцца на колькасныя і парадкавыя.

Колькасныя лічэбнікі абазначаюць адцягнены лік або колькасць аднародных прадметаў і адказваюць на пытанне “колькі?”. Яны падзяляюцца на тры групы:

а) лічэбнікі, якія абазначаюць цэлыя лікі (*пяць, восем; тры дні, сорак мільёнаў чалавек*);

б) зборныя лічэбнікі, якія абазначаюць колькасць аднародных прадметаў як адно цэлае (*двое, трое, чацвёрта, пяцёра, шасцёра, сямёра, васемёра, дзевяцёра, дзесяцёра* і г.д.).

Важна: зборныя лічэбнікі ў беларускай мове спалучаюцца: з назоўнікамі, якія маюць форму толькі множнага ліку; з назвамі маладых істот; з назвамі асоб мужчынскага полу; са словамі *людзі, коні, гусі* і г.д.; з асабовымі займеннікамі і прыметнікамі, якія перайшлі ў назоўнікі (*двое акулараў, трое цялят, чацвёрта партызан, пяцёра коней, шасцёра параненых*). Да зборных адносяцца лічэбнікі *абодва, абедзве*; для абазначэння дзвюх асоб (мужчынскага і жаночага полу) ужываецца лічэбнік *абое*;

в) дробавыя лічэбнікі, якія абазначаюць частку цэлага або цэлы лік і яго частку (*тры чацвёртыя; дзве цэлыя і тры дзесятыя*). Паводле структуры дробавыя лічэбнікі састаўныя: яны складаюцца з колькаснага лічэбніка (лічнік) і парадкавага (назоўнік). Да дробавых лічэбнікаў адносяцца таксама словы *наўтара* (ужываецца з назоўнікамі мужчынскага і ніякага роду), *наўтары* (ужываецца з назоўнікамі жаночага роду).

Важна: калі першая частка дробавага лічэбніка – словы *два, тры, чатыры*, то другая частка мае форму назоўнага склону множнага ліку (*тры восьмыя; параўн. з руск. три восьмых*); калі першая частка – словы *пяць, шэсць, сем* і г.д., то другая частка ўжываецца ў форме роднага склону множнага ліку (*пяць дзесятых, сем дзевятых*).

Парадкавыя лічэбнікі паказваюць на парадкавы нумар прадметаў пры іх лічэнні. Яны адказваюць на пытанні “які?”, “каторы?” і маюць такія ж марфалагічныя асаблівасці, як і прыметнікі: яны скланяюцца, змяняюцца па родах і ліках, у сказе найчасцей выконваюць ролю азначэння.

Паводле складу колькасныя і парадкавыя лічэбнікі падзяляюцца на:

– простыя, якія маюць адзін карань ці карань і суфікс. Сярод іх вылучаюцца вытворныя і невытворныя; вытворныя ўтвараюцца ад невытворных з дапамогай суфіксу *-цацаць* (*адзін – адзінацацаць, тры – трыцацаць*);

– складаныя, якія маюць два і больш карані (*чатырыста, пяцідзсяцімільённы*);

– састаўныя, якія складаюцца з некалькіх асобных слоў (*сто двацацаць*).

Важна: колькасныя лічэбнікі ад *пяці* і больш у назоўным і вінавальным склонах спалучаюцца з назоўнікамі роднага склону, г.зн. кіруюць назоўнікамі (*пяць вучняў, трыста сорак дрэў*); у іншых склонах гэтыя лічэбнікі дапасуюцца да назоўнікаў (*пяць вучняў, пяццю вучнямі*). Дробавыя лічэбнікі спалучаюцца з назоўнікамі роднага склону адзіночнага ліку (*дзве трэція тоны, чатыры сотыя гектара*). Зборныя лічэбнікі спалучаюцца з назоўнікамі роднага склону

множнага ліку (*двое вучняў, чацвёрта студэнтаў*).

Для абазначэння **прыблізнай колькасці** ў беларускай мове выкарыстоўваюцца:

а) адваротны парадак слоў у спалучэнні лічэбніка з назоўнікам (*гэтак дубу гадоў сто*);

б) спалучэнні лічэбнікаў з назоўнікамі роднага склона з прыназоўнікамі *над, за, з* і адваротны парадак слоў у спалучэннях (*гадоў над дваццаць, кіламетраў з пяцьдзсят*);

в) два лічэбнікі (*пяць-сем дзён, два-тры месяцы, тры-чатыры кіламетры*).

Важна: для абазначэння неакрэсленай (няпэўнай) колькасці аднародных прадметаў ужываюцца няпэўна-колькасныя словы *многа, шмат, нямала, трохі, крыху, мала, нямнога, столькі* і інш. Гэтыя словы не маюць катэгорый роду і ліку; яны спалучаюцца з назоўнікамі ў родным склоне множнага ліку (*некалькі чалавек, шмат часу*). Значэнне няпэўнай колькасці могуць перадаваць і некаторыя назоўнікі (*безліч, мноства, процьма, маса, цьма* і інш.), а таксама спалучэнні слоў (*ні канца ні краю, куры не клююць, цэлы мех, хоць касу закладай, кот наплакаў* і інш.).

Скланенне і правапіс колькасных лічэбнікаў.

а) лічэбнік *адзін* (*адно, адна, адны*) скланяецца, як прыметнік з асновай на цвёрды зычны. Лічэбнікі *два* (*дзе*) захоўваюць родавыя адрозненні ва ўсіх склонах. Лічэбнікі *тры, чатыры* не маюць форм роду;

Н	<i>адзін</i>	<i>адно</i>	<i>адна</i>	<i>адны</i>	<i>два</i>	<i>дзе</i>	<i>тры</i>	<i>чатыры</i>
Р	<i>аднаго</i>	<i>адной</i>	<i>адных</i>	<i>двух</i>	<i>дзвюх</i>	<i>трох</i>	<i>чатырох</i>	
Д	<i>аднаму</i>	<i>адной</i>	<i>адным</i>	<i>двум</i>	<i>дзвюм</i>	<i>тром</i>	<i>чатыром</i>	
В	як Н або Р	як Н	<i>адну</i>	як Н або Р	як Н або Р	як Н або Р	як Н або Р	як Н або Р
Т	<i>адным</i>	<i>адной</i> (-ою)	<i>аднымі</i>	<i>двума</i>	<i>дзвюма</i>	<i>трыма</i>	<i>чатырма</i>	
М	<i>у адным</i>	<i>у адной</i>	<i>у адных</i>	<i>у двух</i>	<i>у дзвюх</i>	<i>у трох</i>	<i>у чатырох</i>	

б) лічэбнікі *ад пяці да дваццаці* і *трыццаць* скланяюцца, як назоўнікі трэцяга скланення. У лічэбніках *пяць, дзевяць-дваццаць* і *трыццаць* у творным склоне адбываецца падаўжэнне *ц* перад канчаткам. Лічэбнік *тысяча* скланяецца, як назоўнікі жаночага роду першага скланення з асновай на зацвярдзелы зычны, а *мільён, мільярд* – як назоўнікі другога скланення мужчынскага роду з асновай на цвёрды;

Н	<i>пяць</i>	<i>восем</i>	<i>семнаццаць</i>	<i>трыццаць</i>	<i>тысяча</i>	<i>мільён</i>	<i>мільярд</i>
Р	<i>пяці</i>	<i>васьмі</i>	<i>семнаццаці</i>	<i>трыццаці</i>	<i>тысячы</i>	<i>мільёна</i>	<i>мільярда</i>
Д	<i>пяці</i>	<i>васьмі</i>	<i>семнаццаці</i>	<i>трыццаці</i>	<i>тысячы</i>	<i>мільёну</i>	<i>мільярду</i>
В	<i>пяць</i>	<i>восем</i>	<i>семнаццаць</i>	<i>трыццаць</i>	<i>тысячу</i>	<i>мільён</i>	<i>мільярд</i>
Т	<i>пяцю</i>	<i>васьмя</i>	<i>семнаццацю</i>	<i>трыццацю</i>	<i>тысячай</i>	<i>мільёнам</i>	<i>мільярдам</i>
М	<i>у пяці</i>	<i>у васьмі</i>	<i>у семнаццаці</i>	<i>у трыццаці</i>	<i>у тысячы</i>	<i>пры мільёне</i>	<i>аб мільярдзе</i>

в) лічэбнік *дзевяноста* не скланяецца, а лічэбнікі *сорак, сто* – ва ўсіх склонах, акрамя назоўнага і вінавальнага, маюць канчаток *-а*;

г) пры скланенні складаных лічэбнікаў ад *пяцідзсяці* да *васьмідзсяці* і ад *двухсот* да *дзевяцісот* змяняюцца абедзве часткі. Пры скланенні састаўных колькасных лічэбнікаў змяняецца кожнае слова.

Н	п'яцьдзесят	восемдзесят	дзвесце	дзевяцьсот	шасцісот семдзесят чатыры
Р	п'яцідзесяці	васьмідзесяці	двухсот	дзевяцісот	шасцісот сямідзесяці чатырох
Д	п'яцідзесяці	васьмідзесяці	двумстам	дзевяцістам	шасцістам сямідзесяці чатыром
В	п'яцьдзесят	восемдзесят	дзвесце	дзевяцьсот	шасцісот семдзесят чатыры
Т	п'яціроддзесяццю	васьмюдзесяццю	двумастамі	дзевяціростамі	шасціростамі сямюдзесяццю чатырма
М	аб п'яцідзесяці	у васьмідзесяці	у двухстах	на дзевяцістах	аб шасцістах сямідзесяці чатырох

Скланенне і правапіс парадкавых, зборных і дробавых лічэбнікаў

а) парадкавыя лічэбнікі скланяюцца, як прыметнікі з адпаведнай асно-

вай;

	мужчынскі род		ніякі род		жаночы род		множны лік	
Н	першы	трэці	першае	трэцяе	першая	трэцяя	першыя	трэція
Р	першага	трэцяга	першага	трэцяга	першай	трэцяй	першых	трэціх
Д	першаму	трэцяму	першаму	трэцяму	першай	трэцяй	першым	трэцім
В	як Н або Р	як Н або Р	як Н або Р	як Н або Р	першую	трэцюю	як Н або Р	як Н або Р
Т	першым	трэцім	першым	трэцім	першай	трэцяй	першымі	трэцімі
М	у першым	у трэцім	у першым	у трэцім	у першай	у трэцяй	аб першых	аб трэціх

б) пры скланенні састаўных парадкавых лічэбнікаў змяняецца толькі апошняе слова. У дробавых лічэбніках асобна скланяюцца абодва словы: лічнік – як колькасны лічэбнік, а назоўнік – як парадкавы;

Н	тысяча дзевяцьсот дзевяноста першы	адна трэцяя	пяць сёмых
Р	тысяча дзевяцьсот дзевяноста першага	адной трэцяй	пяці сёмых
Д	тысяча дзевяцьсот дзевяноста першаму	адной трэцяй	пяці сёмым
В	як Н або Р	адну трэцюю	пяць сёмых
Т	тысяча дзевяцьсот дзевяноста першым	адной (-ою) трэцяй	пяцію сёмымі
М	у тысяча дзевяцьсот дзевяноста першым	аб адной трэцяй	на пяці сёмых

в) у лічэбніках *дзесяты, дзесяты, семнаццаты, васемнаццаты* літара *-е-* ў першым складзе перад націскам захоўваецца;

г) парадкавыя лічэбнікі, якія заканчваюцца на *-тысячны, -мільённы, -мільярдны*, пішуцца ў адно слова (*двухсоттыяцідзесяцідвухтысячны, дваццяцімільённы*). Калі першая іх частка напісана лічбай, а таксама калі яны напісаны лічбамі з граматычнымі канчаткамі, такія лічэбнікі пішуцца праз злучок (*300-мільённы, 25-тысячны, 325-ы, 574-му*);

д) зборныя лічэбнікі скланяюцца як прыметнікі множнага ліку з адпаведнай асновай. Пры скланенні лічэбнікаў *абодва, абедзве* змяняецца толькі другая частка на ўзор лічэбнікаў *два, дзве*;

Н	двое	трое	пяцёра	сямёра	абодва	абедзве
Р	дваіх	траіх	пяцярых	сямярых	абодвух	абедзвюх
Д	дваім	траім	пяцярым	сямярым	абодвум	абедзвюм
В	як Н або Р	як Н або Р	як Н або Р	як Н або Р	як Н або Р	як Н або Р
Т	дваімі	траімі	пяцярými	сямярými	абодвума	абедзвюма
М	аб дваіх	пры траіх	у пяцярых	на семярых	пры абодвух	у абедзвюх

е) лічэбнікі *паўтара, паўтары, паўтараста* ва ўсіх склонах маюць адну форму, г.зн. не змяняюцца.

10 Дзеяслоў: агульная характарыстыка, асноўныя граматычныя катэгорыі, сіражэнне, правапіс

Дзеяслоў – самастойная часціна мовы, якая абазначае дзеянне або стан прадмета як працэс (*будаваць, ісці, маўчаць, спаць*). Дзеясловы маюць граматычныя катэгорыі трывання, стану, ладу, часу, асобы, ліку; формы прошлага часу маюць яшчэ і катэгорыю роду. Дзеясловы могуць быць пераходнымі і непераходнымі, зваротнымі і незваротнымі.

Усе формы дзеяслова падзяляюцца на спрагальныя (якія спрагаюцца, г.зн. змяняюцца па асобах, ліках, часах, ладах, а ў форме прошлага часу – і па родах) і неспрагальныя (якія не спрагаюцца; да іх адносяцца інфінітыў, дзеепрыметнік, дзеепрыслоўе).

Спрагальныя формы дзеяслова ў сказе з’яўляюцца выказнікамі, неспрагальныя формы маюць розныя сінтаксічныя функцыі (дзеепрыметнік можа быць азначэннем і выказнікам, дзеепрыслоўе – акалічнасцю, інфінітыў – любым членам сказа).

Інфінітыў (незначальная форма дзеяслова).

Інфінітыў – нязменная форма дзеяслова, якая абазначае дзеянне ці стан як працэс, але не абазначае адносін яго ні да асобы, ні да ліку, ні да часу. Ён адказвае на пытанні “што рабіць?”, “што зрабіць?” і з’яўляецца пачатковай формай дзеяслова.

Дзеяслоў у форме інфінітыва мае катэгорыю трывання і стану, з’яўляецца пераходным ці непераходным, зваротным ці незваротным. Інфінітыў мае суфіксы *-ць, -ці, -чы* (*гавары-ць, маўча-ць, нес-ці, вез-ці, бег-чы, маг-чы*); у зваротных дзеясловах пасля суфікса інфінітыва ёсць суфікс *-ся/-ца* (*несціся, адбегчыся, сустрэціца, радавацца*).

Асновы дзеяслова.

Усе формы дзеяслова ўтвараюцца ад *асновы інфінітыва* і *асновы цяперашняга часу*.

Аснова інфінітыва – гэта частка інфінітыва без суфіксаў *-ць, -ці, -чы* (*кармі-ць, стрыг-чы, нес-ці, вучы-ц-ца, нес-ці-ся*). Ад асновы інфінітыва, якую часам называюць асновай прошлага часу, утвараюцца формы прошлага часу абвеснага і ўмоўнага ладу, дзеепрыметнікі прошлага часу, дзеепрыслоўі закончанага трывання (*пабудава-ць – пабудава-ў, пабудава-ў бы, пабудава-ны, пабудава-ўшы*).

Аснова цяперашняга часу (ці будучага простага, калі дзеяслоў мае форму закончанага трывання) – гэта частка дзеяслова без асабовых канчаткаў. Ад гэтай асновы ўтвараюцца асабовыя формы цяперашняга (будучага простага) часу абвеснага ладу, формы загаднага ладу, дзеепрыметнікі цяперашняга часу і дзеепрыслоўі незакончанага трывання (*малой-уць – малой-у, малой-эш, м-люй-э, малой, малой-це, малой-учы*).

Пераходныя і непераходныя дзеясловы.

Паводле адносін дзеяння да прадмета (аб’екта) усе дзеясловы падзяляюцца на *пераходныя* і *непераходныя*.

Пераходныя дзеясловы абазначаюць дзеянне, якое накіравана (пераходзіць) на прадмет (аб'ект), што ўжываецца ў форме вінавальнага склону без прыназоўніка (*малаціць жыта, убачыць цябе*). Аб'ект дзеяння пры пераходным дзеяслове можа ўжывацца і ў родным склоне, калі дзеянне накіравана не на ўсё прадмет, а на яго частку (*напілаваць дроў, выціць малака*), а таксама калі пры пераходным дзеяслове ёсць адмоўе не (*не паглядзелі фільма, не адрамантавалі клуба*).

Непераходныя дзеясловы абазначаюць дзеянне, якое непасрэдна не накіравана (не пераходзіць) на прадмет; пры такіх дзеясловах назоўнік у форме вінавальнага склону без прыназоўніка не ўжываецца (*зелянец, расці, бегчы, успыхнуць, ісці*). Некаторыя непераходныя дзеясловы пры далучэнні да іх прыстаўкі становяцца пераходнымі (*дыхнуць – выдыхнуць наветра, жыць – абжыць хату, плыць – пераплыць раку*).

Важна: калі да пераходных дзеясловаў далучаецца суфікс *-ся/-ца/-цца*, то яны становяцца непераходнымі (*весьляць народ – весьляцца, будаваць дом – будавацца*).

Зваротныя дзеясловы.

Зваротныя дзеясловы – гэта дзеясловы з суфіксам *-ся/-ца/-цца*. Суфікс *-ся* ўжываецца ў формах 1-й і 2-й асобы адзіночнага і множнага ліку, а *-ца/-цца* – у форме 3-й асобы адзіночнага і множнага ліку і ў інфінітыве (*сустракаюся, сустракаешся, хвалююся, хвалюецеся, раздасца, наеца, развітацца, узяцца, упрыгожваецца, будуюцца*). Без гэтага суфікса дзеясловы незваротныя.

Постфікс *-ся* мае словаўтваральнае і формаўтваральнае значэнні. Калі ён далучаецца да пераходных дзеясловаў і надае ім значэнне залежнага стану, то ён выступае як формаўтваральны (*вучань чытае кнігу – кніга чытаецца вучнем*). Калі пры дапамозе постфікса *-ся* ўтварыўся зваротны дзеяслоў з новым лексічным значэннем, то постфікс *-ся* з'яўляецца словаўтваральным (*родныя сустрэліся, студэнты радаваліся*).

Важна: суфікс *-ся/-ца/-цца*, далучаючыся да пераходнага дзеяслова, робіць яго непераходным; значыць, усе зваротныя дзеясловы – непераходныя.

У беларускай мове ёсць такія дзеясловы, да якіх не далучаецца суфікс *-ся*, яны заўсёды незваротныя (*грымець, капрызіць, дзейнічаць, прысутнічаць* і інш.). Ёсць і такія, якія без *-ся* не ўжываюцца, яны заўсёды зваротныя (*смяяцца, усміхацца, баяцца, ганарыцца* і інш.).

Станы дзеясловаў.

Стан дзеяслова выражае адносіны паміж дзеяннем і яго ўтваральнікам (суб'ектам). Адносіны дзеяння да суб'екта могуць быць дваякі: дзеянне можа ўтвараць сам суб'ект, і дзеянне можа быць накіравана на суб'ект (параўн.: *вучні пішуць сачыненне – сачыненне пішацца вучнямі*). Дзеясловы незалежнага стану абазначаюць дзеянне, не накіраванае на суб'ект, суб'ект сам з'яўляецца ўтваральнікам дзеяння (*навучкі плятуць навуцінне*). Дзеясловы залежнага стану абазначаюць дзеянне, накіраванае на суб'ект (дзеянік); утваральнікам дзеяння ў такім выпадку з'яўляецца прадмет, асоба, назва якога стаіць у творным склоне і ў сказе выконвае ролю дапаўнення (зямля пакрывалася жоўтым лісцем).

Трыванні дзеяслова.

Трыванне дзеяслова выражае адносіны дзеяння да яго мяжы, закончанасці.

Дзеясловы незакончанага трывання абазначаюць незакончанае дзеянне і адказваюць на пытанне “што рабіць?”. Гэтыя дзеясловы паказваюць на працяканне, працягласць, паўтаральнасць дзеяння. Яны ўжываюцца ў форме інфінітыва, а таксама ў формах цяперашняга, прошлага ці будучага складанага часу (*расказаць, расказваю, расказваў, буду расказваць*).

Сярод дзеясловаў незакончанага трывання ёсць група слоў са значэннем руху, якія ўтвараюць своеасаблівыя пары (*бегчы – бегаць, везці – вазіць, весці – вадзіць, ехаць – ездзіць, ісці – хадзіць, плыць – плаваць* і інш.). Першыя дзеясловы ў гэтых парах абазначаюць рух у адным кірунку, другія – рух, накіраваны ў розныя бакі, або перарывісты рух у адным кірунку. Але ўсе гэтыя дзеясловы адказваюць на пытанне “што рабіць?” і маюць форму незакончанага трывання.

Дзеясловы закончанага трывання абазначаюць закончанае дзеянне. Яны могуць паказваць на пачатак, канец, аднаразовасць дзеяння, адказваюць на пытанне “што зрабіць?” і ўжываюцца ў форме інфінітыва, формах прошлага ці будучага простага часу (*зайграць, зайграў, зайграю; засеяць, засеялі, засею*).

Калі аднакаранёвыя дзеясловы незакончанага і закончанага трывання не адрозніваюцца значэннем, то яны складаюць суадносную пару (*пісаць – напісаць, будаваць – пабудаваць*). Не складаюць суадноснай пары аднакаранёвыя дзеясловы незакончанага і закончанага трывання, калі яны адрозніваюцца значэннем (*пісаць – надпісаць, падпісаць; будаваць – надбудаваць, прыбудаваць*).

Суадносныя пары трывання ўтвараюцца пераважна двума спосабамі:

– пры дапамозе суфіксаў утвараюцца дзеясловы незакончанага трывання ад закончанага (*наведаць – наведваць, стрымаць – стрымліваць, параўнаць – параўноўваць*);

– пры дапамозе прыставак утвараюцца дзеясловы закончанага трывання ад незакончанага (*маляваць – намалюваць, планаваць – спланаваць, малаціць – змалаціць*).

Важна: у беларускай мове ёсць асобныя дзеясловы, якія ў адным слове выражаюць значэнне і закончанага, і незакончанага трывання (*адрасаваць, гарантаваць, ігнараваць, нейтралізаваць, канкрэтызаваць, камандзіраваць, акліматызаваць, актывізаваць* і інш.).

Лады дзеяслова.

Лад дзеяслова абзначае адносіны дзеяння да рэчаіснасці. Вылучаюцца тры лады: *абвесны, загадны і ўмоўны*.

Абвесны лад абзначае рэальнае дзеянне, якое адбываецца, адбывалася ці адбылося, адбудзецца ці будзе адбывацца (*выхоўваю, выходзіў, выхавая, буду выходзіць*). Дзеясловы абвеснага ладу – гэта дзеясловы цяперашняга, прошлага і будучага часу. Яна змяняюцца па часах, асобах і ліках, а ў прошлым часе – па ліках і родах.

Загадны лад выражае пабуджэнне выканаць пэўнае дзеянне. Пабуджэнне можа абазначаць загад, патрабаванне, прапанову, заклік, парад, просьбу і адносіцца не толькі да асобы, але і да неадушаўлёных прадметаў, якія ўяўляюцца як адушаўлёныя (*Сэрца, не спыняйся!*). Дзеясловы загаднага ладу не маюць катэгорыі часу. Загадны лад мае пяць форм: 2-й і 3-й асобы адзіночнага ліку, 1-й, 2-й і 3-й асобы множнага ліку.

Формы **2-й асобы адзіночнага ліку** ўтвараюцца ад асновы цяперашняга часу з дапамогай канчатка *-і/-ы* або маюць нулявы канчатак (*прыйдзі, скажы, апранай, апранайся*); аднаскладовыя дзеясловы *біць, віць, ліць, піць* утвараюць формы загаднага ладу *бі, ві, лі, пі*. Формы **2-й асобы множнага ліку** ўтвараюцца ад формы загаднага ладу адзіночнага ліку шляхам далучэння суфікса *-це* (*прыйдзіце, скажыце, апранайцеся, піце*).

Важна: у форме загаднага ладу захоўваецца тое самае трыванне, якое мае ўтваральны дзеяслоў (*прыязджаюць – прыязджай, прыязджайце; прыедуць – прыедзь, прыедзьце*).

Формы **1-й асобы множнага ліку** выражаюць пабуджэнне да сумеснага дзеяння, у якім удзельнічае і той, хто гаворыць; ужываюцца гэтыя формы пры звароце да аднаго ці некалькіх суб'ектаў. Гэтыя формы маюць канчаткі *-ем/-эм/-ам, -ім/-ым*. Адны з іх спецыфічныя для загаднага ладу (*забярэм, нясем, хадзем* і інш.), другія – іх большасць – супадаюць з формамі будучага простага часу абвеснага ладу, але адрозніваюцца ад іх загаднай інтанацыяй (*пагаворым, павячэраем, паслухаем, глянем, скосім, пабудуем*). Шырока ўжываюцца таксама складаныя (аналітычныя) формы 1-й асобы множнага ліку, якія складаюцца з часціцы *давай(це)* і дзеяслова ў форме будучага простага часу ці інфінітыва (*давай(це) прынясім, давай(це) паснедаем, давай(це) працаваць*).

Важна: у некаторых гаворках, а таксама ў мастацкай літаратуры ўжываюцца формы 1-й асобы множнага ліку з канчаткам *-ма* (*гляньма, станьма, хаваймася, сустрэньмася* і інш.).

Формы **3-й асобы адзіночнага і множнага ліку** заўсёды складаныя – яны складаюцца з часціцы *няхай/хай* і дзеяслова ў форме цяперашняга або будучага часу (*няхай ідзе, няхай ідуць, хай раскажа, хай раскажуць*).

Умоўны лад абазначае дзеянне, якое ўяўляецца як пажаданае ці магчымае і можа адбыцца пры пэўнай умове; дзеясловы ўмоўнага ладу не маюць катэгорыі часу.

Умоўны лад дзеяслова мае форму прошлага часу ў спалучэнні з часціцай *бы/б*, якая можа знаходзіцца як пры дзеяслове, так і аддалена ад яго словамі, можа спалучацца са злучнікамі ці злучальнымі словамі (*калі б, як бы, як бы ні, дзе б ні, які б ні, што б ні*) і з часціцай *хоць* (*хоць бы*). Дзеясловы ўмоўнага ладу змяняюцца па родах і ліках (*я, ты, ён (яна, яно) будаваў бы (будавала б); мы, вы, яны будавалі б*); маюць формы трывання (*будаваў бы – пабудавалі бы*). Дзеяслоў умоўнага ладу са значэннем пажадання можа ўжывацца ў форме інфінітыва (*назад б вярнуцца*).

Важна: у гутарковай мове і ў мастацкай літаратуры форма аднаго ладу падчас ўжывання са значэннем другога. Напрыклад, для змякчэння загаду,

набліжэння яго да парады ўжываецца форма ўмоўнага ладу са значэннем загаднага (*Ты схадзіў бы, Максімка, да іх, праведаў бы родных.* – І.Шамякін). Форма загаднага ладу можа ўжывацца са значэннем умоўнага (*Успомні толькі яму пра бандытаў, як рука на прывычыцы падымаецца да левай кішэні.* – М.Лынькоў). Форма прошлага часу абвеснага ладу можа ўжывацца са значэннем загаднага (*"Пайшли, – ціха назваў хлопца.* – І.Мележ).

Часы дзеяслова.

Час дзеяслова выражае адносіны дзеяння да моманту гутаркі. Формы часу маюць толькі дзеясловы абвеснага ладу. Выдзяляюцца тры часы: *цяперашні, прошлы і будучы.*

Цяперашні час абазначае дзеянне, якое адбываецца ў момант гутаркі, а таксама дзеянне, што адбываецца заўсёды ці з'яўляецца ўласцівасцю прадмета, таму і супадае з момантам гутаркі (*рыба плавае; сонца свеціць і грэе*). Формы цяперашняга часу маюць толькі дзеясловы незакончанага трывання, яны змяняюцца па асобах і ліках (*працую, працуеш, працуе, працуем, працуеце, працуюць*).

Будучы час абазначае дзеянне, якое адбудзецца ці будзе адбывацца пасля моманту гутаркі. Простая форма ўтвараецца толькі ад дзеясловаў закончанага трывання і мае тры самыя асабовыя канчаткі, што і форма цяперашняга часу (*кашу – накашу, косіш – накосіш, касіць – накасіць* і г.д.). Складаную форму будучага часу маюць толькі дзеясловы незакончанага трывання; яна ўтвараецца ад дапаможнага дзеяслова *быць*, які змяняецца па асобах і ліках, і інфінітыва асноўнага дзеяслова (*буду перапісваць, будзеш перапісваць, будзе перапісваць; будзем перапісваць, будзеце перапісваць, будуць перапісваць*).

Прошлы час абазначае дзеянне, якое адбывалася ці адбылося ў мінулым, да моманту гутаркі. Форма прошлага часу ўтвараецца ад асновы інфінітыва пры дапамозе суфікса *-л/-ў* (*вырашыць – вырашыў, вырашыла, вырашылі*). Дзеясловы мужчынскага роду з асновай на зычны суфікса *-ў* не маюць (*нёс, вёз, пёк* і інш.). Дзеясловы ў форме прошлага часу бываюць закончанага ці незакончанага трывання, змяняюцца па родах і ліках, але не змяняюцца па асобах (*прыпыніўся, прыпынілася, прыпыніліся*).

Важна: у беларускай мове ўжываецца і складаная форма прошлага часу. Яна складаецца з дапаможнага дзеяслова *быць* і асноўнага дзеяслова, які мае форму прошлага часу (*быў наведаміў, была наведаміла, былі наведамілі*). Складаная форма прошлага часу звычайна абазначае дзеянне, якое адбылося ці магло адбыцца раней за іншае дзеянне ў мінулым (*На нейкую гадзіну дождж быў перастаў, потым зноў пачало ліць.* – І.Мележ).

Асабовыя дзеясловы.

У дзеясловах форма асобы паказвае на ўтваральніка дзеяння, якім можа быць чалавек, жывая істота ці неадушаўлёны прадмет. Першая асоба паказвае, што дзеянне ўтварае той, хто гаворыць (*рамантую, перачытваю, вучуся*); другая – дзеянне яго суб'яседніка (*рамантуеш, перачытваеш, вучышся*); трэцяя – дзеянне асобы або прадмета, якія не ўдзельнічаюць у размове (*рамантуе, перачытвае, вучыцца*). Такія дзеясловы называюцца асабовымі. Асабовыя дзеясловы маюць пэўныя канчаткі ў формах адзіночнага і множнага ліку цяперашняга

і будучага простага часу; у форме прошлага часу дзеясловы асабовых канчаткаў не маюць.

Спражэнне дзеясловаў.

Змяненне дзеясловаў па асобах і ліках называецца спражэннем. У залежнасці ад асабовых канчаткаў дзеясловы падзяляюцца на два спражэнні – першае і другое.

Першае спражэнне	Другое спражэнне	Першае спражэнне	Другое спражэнне
Адзіночны лік		Множны лік	
1-я -у (-ю)	1-я -у (-ю)	1-я -ём (-ем, -ом, -ам)	1-я -ім (-ым)
2-я -еш (-эш, -аш)	2-я -іш (-ыш)	2-я -еце (-яце, -аце)	2-я -іце (-ыце)
3-я -е (-э, -а)	3-я -іць (-ыць)	3-я -уць (-юць)	3-я -аць (-яць)

Найбольш выразна спражэнні дзеясловаў адрозніваюцца ў 3-й асобе адзіночнага і множнага ліку. Асабліва лёгка вызначыць спражэнне дзеясловаў, калі ў асабовых формах націск падае на канчатак (*ідзеш, вьзеш, глядзіш, маўчыш; ідзе, вьдзе, глядзіць, маўчыць* і г.д.). У асабовых формах з ненаціскнымі канчаткамі вызначыць тып спражэння дапамагае інфінітыў.

Да II спражэння адносяцца:

– дзеясловы, якія ў інфінітыве заканчваюцца на *-іць/-ыць* (*бяліць, ва-рыць, касіць*) за выключэннем аднаскладовых дзеясловаў тыпу *біць, віць, ліць, мыць, выць, шыць*, якія адносяцца да I спражэння;

– дзеясловы на *-эць/-ець*, калі *э/е* не захоўваецца ў 1-й асобе адзіночнага ліку цяперашняга часу (*гарэць – гару, глядзець – гляджу*; але: *хацець* – і спражэнне);

– дзеясловы *гнаць, спаць, належаць, стаяць, баяцца, хацець*.

Усе астатнія дзеясловы адносяцца да I спражэння.

Рознаспрагальныя дзеясловы.

Дзеясловы *бегчы, даць, есці* (і, вытворныя ад іх) – рознаспрагальныя, таму што яны змяняюцца па асобах то як дзеясловы I спражэння, то як дзеясловы II спражэння.

Асоба	Адзіночны лік		Множны лік		
1-я	<i>бяг-у</i>	<i>е-м да-м</i>	<i>бяж-ым</i>	<i>ядз-ім</i>	<i>дадз-ім</i>
2-я	<i>бяж-ыш</i>	<i>я-сі да-сі</i>	<i>бяж-ыце</i>	<i>я-сце</i>	<i>да-сце</i>
3-я	<i>бяж-ыць</i>	<i>е-сць да-сць</i>	<i>бяг-уць</i>	<i>яд-уць</i>	<i>дад-уць</i>

Важна: дзеяслоў *даваць* у цяпераннім часе спрагаецца, як дзеяслоў I спражэння (*да-ю, да-еш, да-е, да-ём, да-яце, да-юць*).

Безасабовыя дзеясловы.

Безасабовыя дзеясловы абазначаюць дзеянне, якое адбываецца нібыта само па сабе, без дзейнай асобы ці прадмета (*вечарэе, днее, світае, нездаровіцца, пахаладала, падмарожвае*); пры безасабовых дзеясловах у сказе ніколі не бывае дзейніка, яны выступаюць выказнікамі ў безасабовых сказах (*Ноччу вельмі пахаладала. – К. Чорны*).

Безасабовыя дзеясловы не змяняюцца ні па асобах, ні па ліках; яны могуць змяняцца па часах (*світае, світала, будзе світаць*). Звычайна безасабовыя дзеясловы маюць форму абвеснага ці ўмоўнага ладу, якая супадае з формай 3-й асобы адзіночнага ліку, а ў прошлым часе – з формай ніякага роду (*Падма-*

рожвае ўсё больш і больш.– К. Чорны; Світала б хутчэй.– М. Лынькоў). Безасабовыя дзеясловы могуць мець форму інфінітыва, але пры ім у гэтым выпадку ўжываецца дапаможны дзеяслоў, які выступае паказчыкам часу і ладу (Пачынала вечарэць.– К. Чорны).

Безасабовыя дзеясловы могуць утварацца шляхам далучэння суфікса *-ся/-ца/-цца* да асабовых дзеясловаў у форме 3-й асобы адзіночнага ліку (*спіць – спіцца, не сядзіць – не сядзіцца, не чытае – не чытаецца, не працуе – не працуецца* і г.д.).

Важна: некаторыя дзеясловы могуць ужывацца і як асабовыя, і як безасабовыя. У такім выпадку іх асабовасць/безасабовасць выяўляецца толькі ў кантэксце (параўн.: *пахне чабор – пахне мятай; пасвятлела палоска неба – у лесе пасвятлела*).

Праваліс дзеясловаў.

Суфікс *-ава-/-ява-* пішацца ў неазначальнай форме і ў прошлым часе дзеясловаў, якія ў 1-й асобе адзіночнага ліку канчаюцца на *-ую/-юю* (*пілаваць, пілаваў – пілюю*).

Суфіксы *-іва-, -ыва-* ў неазначальнай форме, прошлым і цяперашнім часах дзеясловаў пішуцца пасля спалучэнняў зычных, у якіх апошнім ідзе *р, л, н* (*падкрэсліваць, падкрэсліваў, падкрэсліваю*).

Суфікс *-ва-* ў неазначальнай форме, у прошлым і цяперашнім часе пішацца пасля адзіночных зычных, а таксама пасля спалучэння зычных, у якіх апошні не *р, л, н* (*наведваць, наведваў, наведваю; расказваць, расказваў, расказваю*). У прыставачных дзеясловах незакончанага трывання, калі націск падае на склад перад суфіксам *-ва-*, пішацца (г.зн. аднаўляецца) у гэтым складзе *о* (*адпрóшвацца (прóсьба), адкрóйваць (крóіць)*).

Калі дзеяслоў у форме 2-й асобы адзіночнага ліку загаднага ладу канчаецца на мяккі знак, то гэты мяккі знак захоўваецца і ў множным ліку (*сустрэнь – сустрэньце*).

Дзеясловы абвеснага ладу цяперашняга часу I спражэння ў 1-й асобе множнага ліку пішуцца з канчаткам *-ем/-ам* не пад націскам і канчаткам *-ём/-ом* пад націскам (*слухаем, вывучаем, працуем, пішам; ідзём, нясём, плывём, бяром*).

У 2-й асобе множнага ліку, калі націск падае на апошні склад, пішуцца канчаткі *-яце/-аце*, а не пад націскам – канчаткі *-еце/-аце* (*ідзяце, бераце – будуце, пішаце*).

Важна: трэба адрозніваць канчаткі дзеясловаў 2-й асобы множнага ліку абвеснага і загаднага ладу. У дзеясловах загаднага ладу націск звычайна падае на *-і/-ы-* перад суфіксам *-це* (абвесны лад: *абгóрнеце* і загадны лад: *абгарніце*; абвесны лад: *адпачняце* і загадны лад: *адпачніце*; абвесны лад: *падпішаце* і загадны лад: *падпішыце*).

11 Дзеепрыметнік і дзеепрыслоўе: утварэнне і ўжыванне

Дзеепрыметнік – форма дзеяслова, якая абазначае прымету або ўласцівасць прадмета ці асобы паводле дзеяння (*Нямераная, няходжаная тайга жыве, шуміць, стракоча і дыхае далёкім, прыглушаным водгуллем.* – С.Грахоўскі). Дзеепрыметнікі маюць асаблівасці дзеяслова і прыметніка.

Дзеепрыметнікі ўтвараюцца толькі ад дзеясловаў, маюць з імі агульную аснову і агульнае лексічнае значэнне (*вывучыць верш – вывучаны верш*). Як і дзеяслову, дзеепрыметніку ўласцівы граматычныя катэгорыі часу, стану (*навесялелы хлопчык, вывучаны верш*), трывання (*вышыць – вышыты; вышываць – вышываны*). Дзеепрыметнікі, як і дзеясловы, кіруюць назоўнікамі (*засеяць зернем – засеяны зернем*), да дзеепрыметнікаў прымыкаюць прыслоўі (*прачытаць выразна – прачытаны выразна*).

Дзеепрыметнікі, як і прыметнікі, дапасуюцца да назоўнікаў у родзе, ліку, склоне (*зжатая ніва, зжатае поле, зжаты ячмень; зжатыя палі, зжатымі палямі, на зжатых палях*); яны адказваюць на тыя самыя пытанні, што і прыметнікі: *які?, якая?, якое?, якія?*. Як і прыметнікі, дзеепрыметнікі маюць поўную і кароткую форму (*прачытанае апавяданне і апавяданне прачытана*). Кароткую форму маюць тоькі дзеепрыметнікі залежнага стану прошлага часу; яны змяняюцца па родах і ліках, але не скланяюцца (*верш вывучан, сачыненне напісана, лугі скошаны*). У сказе поўныя дзеепрыметнікі выконваюць ролю азначэння, радзей – выказніка; кароткія – толькі выказніка.

Дзеепрыметнік можа мець паясняльныя словы, утвараючы разам з імі дзеепрыметны зварот; гэты зварот аддзяляецца коскамі з двух бакоў, калі стаіць пасля слова, якое паясняе (*Над лесасекай, зарослай густымі кустамі арэшніку, пльыло павуцінне бабінага лета... – І.Шамякін*).

Утварэнне і ўжыванне дзеепрыметнікаў.

Дзеепрыметнікі незалежнага стану прошлага часу ўтвараюцца ад асновы інфінітыва пераходных дзеясловаў закончанага трывання пры дапамозе суфікса *-л-* (*пасталець – пасталелы, пасінець – пасінены*), а таксама з дапамогай суфіксаў *-ш-*, *-ўш-* ад асновы інфінітыва пераходных і непераходных дзеясловаў (*узнікнуць – узнікшае (пытанне)*).

Дзеепрыметнікі залежнага стану прошлага часу ўтвараюцца ад асновы інфінітыва пераходных дзеясловаў закончанага трывання пры дапамозе суфіксаў *-н-*, *-ан-*, *-ен-*, *-т-* (*засеяны, пакошаны, абсыпаны, зацяты*).

У беларускай літаратурнай мове не ўсе дзеепрыметнікі аднолькава ўжывальныя. Найбольш пашыраныя дзеепрыметнікі прошлага часу залежнага і незалежнага стану з суфіксамі *-л-*, *-н-*, *-ан-*, *-ен-*, *-т-* (*зніклы, зачараваны, падбіты*). Дзеепрыметнікі з суфіксамі *-ш-*, *-ўш-* у беларускай мове ўжываюцца абмежавана, у форме мужчынскага роду яны супадаюць з дзеепрыслоўямі і ўспрымаюцца двухсэнсоўна (*наспакайнеўшы*).

Рэдка сустракаюцца ў беларускай мове і дзеепрыметнікі незалежнага і залежнага стану цяпераняга часу; утвараюцца яны ад асновы дзеясловаў цяпераняга часу незакончанага трывання з дапамогай суфіксаў *-уч-/юч-*, *-ач-/*

яч-, -ем-, -ім-. Ужываюцца ў навуковых працах, у мове газет, пераважна ў складзе тэрмінаў (бастуючыя рабочыя, рухаючыя сілы гісторыі). Большасць з іх страцілі дзеяслоўныя адзнакі, набылі якаснае значэнне і перайшлі ў прыметнікі (*неўміручы подзвіг, гаючая вада, кінучая кроў, стаячая вада, ляжачы камень, дрымучы лес, любімы горад, вядомы вучоны*). Няма ў беларускай мове зваротных дзеепрыметнікаў.

Падчас перакладу неўжывальную ў беларускай мове форму рускага дзеепрыметніка можна замяніць даданым сказам, дзеепрыслоўем, дзеепрыслоўным зваротам, прыметнікам, назоўнікам, дзеясловам. Дзеепрыметнікі, дзеепрыслоўныя звароты, якія ўваходзяць у загатоўкі твораў, назвы прац, звычайна не перакладаюцца; пры неабходнасці захоўваюцца яны і ў навукавай, грамадска-палітычнай літаратуры.

Правапіс суфіксаў дзеепрыметнікаў.

Ужыванне суфіксаў *-ўш-, -ш-* у дзеепрыметніках прошлага часу незалежнага стану залежыць ад характару асновы таго інфінітыва, ад якога дзеепрыметнік утвораны. Суфікс *-ўш-* пішацца пасля асновы на галосны (*пасвятлець – пасвятле-ўш-ае (неба)*); суфікс *-ш-* пішацца пасля асноў на зачны (*узнікнуць – узнік-ш-ае (пытанне)*). Суфікс *-л-* далучаецца да асновы і на зычны, і на галосны (*пазелянець – пазеляне-л-ы, парасці – парос-л-ы*).

Дзеепрыметнікі залежнага стану прошлага часу маюць суфіксы *-н-, -ан-, -ен-, -т-*. Суфіксы *-ен-, -ан-* далучаюцца да асновы інфінітыва на зычны або на галосныя *і, ы, е*: *-ен-* пішацца пасля галосных і мяккіх зычных (*запаліць – запалены, напайіць – напо-ен-ы*); *-ан-* пішацца пасля зацвярдзелых (*дагледзець – дагледж-ан-ы, астудзіць – астудж-ан-ы*).

У дзеепрыметніках з суфіксамі *-ен-, -ан-* могуць чаргавацца галосныя ў корані і апошнія зычныя асновы (*загаіць – загоеная (рана), скасіць – скошаны*); пры гэтым апошнія галосныя *-і-, -ы-, -е-* (суфіксы дзеяслова) выпадаюць (*акрыліць – акрылены*).

Суфікс *-н-* маюць дзеепрыметнікі, утвораныя ад асновы інфінітыва на *а, я* (*аблюбаваць – аблюбава-н-ы, засеяць – засея-н-ы*). Суфікс *-т-* ужываецца ў дзеепрыметніках, утвораных ад аднаскладовых дзеясловаў, аснова інфінітыва якіх заканчваецца на *а, я, і, ы, о, у, ну* (*зжаць – зжа-т-ы, мыць – мы-т-ы, зліць – злі-т-ы, абуць – абу-т-ы*).

Дзеепрыслоўе – асобная нязменная форма дзеяслова, якая абазначае дадатковае дзеянне і паясняе дзеяслоў-выказнік (*Дарога знікла з вачэй, не дайшоўшы да гасцінца, абпал якога стаялі парадзелыя бярозы.* – Я.Колас). Дзеепрыслоўі маюць прыметы і дзеяслова, і прыслоўя.

Дзеепрыслоўі ўтвараюцца ад дзеяслоўных асноў, захоўваюць іх лексічнае значэнне (*чытаць – чытаючы, апрануюцца – апрануюшыся*). Дзеепрыслоўі маюць граматычныя прыметы дзеяслова: трыванне (*пабудаваўшы (школу), носячы (кнігі)*), зваротнасць/незваротнасць (*вяртаючы (кнігі) – вяртаючыся (са школы)*). Дзеепрыслоўі захоўваюць кіраванне таго дзеяслова, ад якога ўтвораны (*прачытаць апавяданне – прачытаўшы апавяданне*); да дзеепрыслоўяў, як і да дзеясловаў, могуць прымыкаць прыслоўі, якія паясняюць іх

(слухаць уважліва – слухаючы ўважліва).

Дзеепрыслоўныя звароты, незалежна ад іх месца ў сказе, адасабляюцца і на пісьме выдзяляюцца коскамі (*Алеся трохі пастаяў, назіраючы ўслед брату, а потым павярнуў назад, калі-нікалі аглядаючыся на Сцёпку.* – Я. Колас).

Трыванне і ўтварэнне дзеепрыслоўяў.

Дзеепрыслоўі незакончанага трывання абазначаюць незакончанае дадатковае дзеянне, якое адбываецца ці адбывалася адначасова з асноўным дзеяннем, выражаным дзеясловам-выказнікам (*Што хвалявала нашых продкаў, пра што яны думалі, ходзячы па лесе, працуючы на зямлі?* – Б. Сачанка). Гэтыя дзеепрыслоўі ўтвараюцца ад асновы цяперашняга часу дзеясловаў незакончанага трывання з дапамогай суфікса *-учы/-ючы* ад дзеясловаў I спражэння і *-ачы/-ячы* – ад дзеясловаў II спражэння (*піш-учь – піш-учы, адпачыва-юць – адпачыва-ючы, бач-аць – бач-ачы, кос-яць – кос-ячы*).

Дзеепрыслоўі закончанага трывання абазначаюць звычайна закончанае дадатковае дзеянне, якое адбылося раней за асноўнае дзеянне, выражанае дзеясловам-выказнікам (*Крыху адпачыўшы каля невялікай рачулки, ляснік рушыў далей у абход.* – П. Броўка). Зрэдку дзеепрыслоўі закончанага трывання абазначаюць дадатковае дзеянне, адначасовае з асноўным дзеяннем, выражаным дзеясловам-выказнікам (*Антон сядзеў, прыхіліўшыся спіною да бярэзны, глядзеў на дрыготкія языкі агню.* – А. Савіцкі). Дзеепрыслоўі закончанага трывання ўтвараюцца ад асновы інфінітыва (або прошлага часу) дзеясловаў закончанага трывання з дапамогай суфіксаў *-ўшы, калі аснова канчаецца на галосны, і -шы, калі аснова канчаецца на зычны* (*адчу-ць – адчу-ў – адчу-ўшы, прынес-ці – прынес – прынес-шы, сплес-ці – сплэ-ў – сплэ-ўшы, спячы – спёк – спёк-шы*).

Важна: формы дзеепрыслоўяў з суфіксамі *-ўшы/-шы* ад дзеясловаў незакончанага трывання з'яўляюцца няправільнымі, гэта парушэнне літаратурнай нормы (*несці – несшы, трэсці – тросшы, браць – браўшы; правільна: несучы, трасучы, беручы*).

Ужыванне дзеепрыслоўяў.

У сказе дзеепрыслоўе абазначае дадатковае дзеянне той самай асобы ці прадмета, што ўтварае дзеянне, названае дзеясловам-выказнікам, да якога гэта дзеепрыслоўе адносіцца (*Дрэвы раскідвалі свае галіны, як крылы, нібы збіраючыся паляцець.* – І. Мележ).

Важна: нельга ў адным сказе ўжываць дзеепрыслоўе і дзеяслоў-выказнік, якія абазначаюць дзеянні розных асоб або прадметаў; такія сказы сэнсава і граматычна няправільныя, гэта парушэнне літаратурнай нормы (*Ідучы дадому са станцыі, у яго часам з'яўлялася жаданне хутчэй зноў вярнуцца туды. У гэтым сказе дзеяслоў-выказнік з'яўляецца адносіцца да дзейніка жаданне, а дзеепрыслоўе да гэтага дзейніка не адносіцца, абазначае дзеянне асобы – ён ішоў. Сказ можна перабудаваць так: ідучы дадому са станцыі, яму часам хацелася хутчэй зноў вярнуцца туды. Ці так: Калі ён ішоў са станцыі, у яго часам з'яўлялася жаданне хутчэй зноў вярнуцца туды*).

У сказе можа ўжывацца не адно, а некалькі дзеепрыслоўяў, якія адносяцца да аднаго дзеяслова-выказніка і абазначаюць дзеянні той самай асобы ці

прадмета (*Лісточкі на дрэвах быццам прыхарошваліся, выпроставаючыся і вы-
звалючыся ад ранішняй расы. – П. Броўка*).

У абагульнена-асабовых сказах асноўнае і дадатковае дзеянні, абазначаныя дзеясловам-выказнікам і дзеепрыслоўем, таксама адносяцца да адной асобы, але яна ўяўляецца абагульнена – як любы, кожны; у такіх выпадках можна ўставіць займеннік *ты* (*Не хваліся сеўшы, а хваліся з'еўшы. Гуляючы, розуму не прыдаеш. – Прыказкі*).

12 Сінтаксічная інтэрферэнцыя: асаблівасці дапасавання і кіравання ў беларускай мове

Словы ў словазлучэннях звязаны паміж сабой падпарадкавальнай сінтаксічнай сувяззю дапасавання, кіравання і прымыкання. Дапасаванне – такі від сувязі, пры якім залежнае слова ставіцца ў такім жа родзе, ліку і склоне, што і галоўнае (*цікавая кніга, на першым паверсе*). Кіраванне – такі від сувязі, пры якім залежнае слова ставіцца ў форме пэўнага ўскоснага склону і не змяняецца разам за зменай галоўнага (*берагчы прыроду, ісці з лесу*). Прымыканне – такі від сувязі, пры якім залежнае слова звязваецца з галоўным па сэнсе (*гаварыць не спяшаючыся, пайшоў працаваць*).

Асаблівасці дапасавання.

Генетычная роднасць беларускай і рускай моў абумовіла наяўнасць агульных рыс у будове словазлучэнняў абедзвюх моў; аднак кожная мова – гэта самастойная сістэма, якой уласцівы адметныя рысы. У беларускай і рускай мовах род большасці назоўнікаў супадае, аднак ёсць і даволі істотныя разыходжанні. Напрыклад, назоўнікі *сабака, насып, подпіс, боль, медаль, шынель, стэп, палын, мазоль, дроб* у беларускай мове належаць да мужчынскага роду, а ў рускай – да жаночага. І наадварот, назоўнікі *таполя, гусь, жырафа* ў беларускай мове жаночага роду, а ў рускай – мужчынскага. Лік некаторых назоўнікаў у беларускай і рускай мовах таксама не супадае. Напрыклад, назоўнікі *грудзі, чарніцы, крупы, каноплі, наводзіны* ў беларускай мове ўжываюцца толькі ў форме множнага ліку, а ў рускай мове *грудь, черника, крупа, конопля, поведение* – назоўнікі адзіночнага ліку. Назоўнікі *бяліла, чарніла* ў беларускай мове маюць форму толькі адзіночнага ліку, а ў рускай – *белила, чернила* – толькі множнага. У выніку такіх несупадзенняў словазлучэнні з сувяззю дапасавання ў беларускай і рускай мовах таксама маюць адрозненні (*злы сабака – злая собака; шырокія дзверы – широкая дверь*).

(Матэрыял па асаблівасцях дапасавання гл. таксама ў тэме “Лічэбнік”.)

Асаблівасці кіравання.

Найбольшай спецыфікай вылучаюцца такія словазлучэнні, у якіх выражаюцца разнастайныя аб'ектныя адносіны. Так, дзеясловы *дзякаваць, падзякаваць, аддзячыць, выбачаць, прабачыць, дараваць* спалучаюцца ў беларускай мове з назоўнікамі ці займеннікамі давальнага склону (*дзякаваць сябру, дараваць сястры*), у рускай мове такія дзеясловы ўтвараюць спалучэнні з вінавальным склонам (*благодарить друга, простить сестру*).

Дзеясловы руху *ісці, бегчы, ехаць, плыць, ляцець* і волевыяўлення *паслаць, выправіць, адправіць*, калі яны маюць мэтавае значэнне, кіруюць назоўнікамі вінавальнага склону з прыназоўнікам *на* (*ісці на ваду, паслаць на сястру*). Калі названыя дзеясловы спалучаюцца з назвамі ягад, грыбоў і са словамі *ягады, грыбы*, то гэтыя назоўнікі ўжываюцца ў вінавальным склоне з прыназоўнікам *у* (*ісці ў маліны, адправіць у грыбы*). У рускай мове ў такіх словазлучэннях ужываецца прыназоўнік *за* (*ідти за водой, послать за сестрой*). У беларускай мове канструкцыі *пайсці за вадой, бегчы за бацькам* паказваюць не на мэту дзеяння, а на яго напрамак.

Дзеясловы думкі, пачуцця, маўлення *гаварыць, шаптаць, думаць, непакоіцца, хвалявацца, маўчаць* звычайна кіруюць назоўнікамі вінавальнага склону з прыназоўнікам *пра* (*гаварыць пра ўраджай, клапаціцца пра бацькоў*). У рускай мове ў такіх словазлучэннях залежнае слова мае форму меснага склону з прыназоўнікам *о/об* (*говорит об урожае, беспокоится о родителях*).

Дзеясловы *жартаваць, смяцца, насміхацца, кніць, здэкавацца, цешыцца, дзівіцца* спалучаюцца з назоўнікамі роднага склону з прыназоўнікам *з* (*здэкавацца з палоннага, смяцца з дзіцяці*); адпаведныя ж рускія дзеясловы спалучаюцца з назоўнікамі творнага склону з прыназоўнікам *над* (*издеваться над пленным, смеяться над ребенком*). Пры дзеясловах *ажаніць, ажаніцца* ў беларускай мове назоўнік ставіцца ў форме творнага склону з прыназоўнікам *з* (*ажаніўся з Ваялю*); у рускай мове гэтым словазлучэнням адпавядаюць канструкцыі з назоўнікам меснага склону з прыназоўнікам *на* (*женился на Вале*). Дзеясловы *хварэць, захварэць* у беларускай мове патрабуюць формы вінавальнага склону назоўніка з прыназоўнікам *на* (*хварэць на грып*), што ў рускай мове адпавядае канструкцыям з назоўнікам у творным склоне без прыназоўніка (*болеть гриппом*).

Словазлучэнні, у якія ўваходзіць прыназоўнік *праз*, выражаюць разнастайныя аб'ектныя адносіны, таму ім у рускай мове адпавядаюць розныя прыназоўнікавыя канструкцыі. Калі словазлучэнні з прыназоўнікам *праз* выражаюць прычынныя адносіны, то ў рускай мове ім адпавядаюць словазлучэнні з прыназоўнікам *из-за* (*праз цябе мы спазніліся – из-за тебя мы опоздали*). Пры выражэнні месцавых і часавых адносін беларускім словазлучэнням з прыназоўнікам *праз* адпавядаюць рускія з прыназоўнікам *через* (*ідзе праз вароты – идет через ворота; прыйшоў праз дзень – пришел через день*). Беларускім словазлучэнням *праз сон, прах смех, праз слёзы* і г.д., якія паказваюць, як адбываецца пэўнае дзеянне, у рускай мове адпавядаюць канструкцыі з прыназоўнікам *сквозь* (*смяляцца скрозь сон – смеяться сквозь сон*).

У параўнальных словазлучэннях з асноўным словам прыметнікам ці прыслоём у форме вышэйшай ступені параўнання залежнае слова ўжываецца ў вінавальным склоне з прыназоўнікам *за* (*летшы за яго, старэйшы за брата*); у рускай мове ў такіх словазлучэннях залежнае слова мае форму роднага склону без прыназоўніка (*лучше его, старше брата*). Пры вызначэнні адлегласці ў беларускай мове ўжываюцца словазлучэнні з прыназоўнікам *за* (*вёска за пяць кіламетраў*); у рускай мове ўжываюцца канструкцыі з прыназоўнікам *в* (*деревня в пяти километрах*).

Спецыфікай вызначаюцца і многія іншыя словазлучэнні беларускай мовы ў параўнанні з рускай: *бачыў на свае вочы – видел своими глазами; пісаць на адрас – писать по адресу; узбіцца на грошы – разжиться деньгами; ехатъ у млын – ехать на мельницу; чытаць самому сабе – читать про себя; жыць пры бацьках – жить с родителями; забыцца на сон – забыть о сне; дом на пяць паверхаў – дом в пять этажей; дарога да славы – дорога к славе; кватэра на тры пакоі – трехкомнатная квартира; вада да калена – вода по колено; загадчык кафедры – заведующий кафедрой і інш.*

13 Пяніцце дакумента. Мова дакументаў. Апісанне некаторых відаў дакументаў

У штодзённым жыцці чалавек наладжвае і падтрымлівае афіцыйныя, службовыя адносіны з іншымі людзьмі, арганізацыямі, установамі. Гэтыя адносіны рэгулююцца прававымі нормаў, замацаванымі ў законах, указах, пастановах, дагаворах і іншых дакументах. Існуе некалькі вызначэнняў гэтага пяніцця. Доўгі час пад дакументамі разумеліся “адпаведным чынам складзеныя, падпісаныя і засведчаныя справыя паперы, якімі афармляюцца розныя гаспадарчыя аперацыі, прававыя адносіны і дзеянні юрыдычных асоб і грамадзян”. Але відавочна, што ў апошнія гады папера перастала быць адзіным сродкам захавання, перадачы і выкарыстання інфармацыі, і таму зараз дакумент можна вызначыць як “матэрыяльны аб’ект з інфармацыяй, замацаванай створаным чалавекам спосабам для перадачы ў часе і прасторы”.

У залежнасці ад падыходаў да класіфікацыі дакументаў вылучаецца розная колькасць іх відаў. Так, падчас разгляду дзейнасці ўстановы яе дакументацыя падзяляецца на наступныя групы: распарадчыя дакументы (пастановы, распараджэнні, рашэнні, загады і інш.), арганізацыйныя дакументы (статуты, палажэнні, інструкцыі), арганізацыйна-распарадчыя дакументы (пратакты), інфармацыйна-даведачныя дакументы (даведкі, дакладныя і тлумачальныя запіскі, зводкі, агляды, акты, лісты і інш.).

У дачыненні да справаводства дакументы могуць класіфікавацца паводле зместу (простыя і складаныя, у залежнасці ад таго, адно ці некалькі пытанняў ахоплівае іх змест), паходжання (службовыя і асабістыя), паводле тэрміновасці (тэрміновыя і нетэрміновыя) і г.д.

Па форме дакументы падзяляюцца на агульныя, стандартныя і тыпавыя. Агульнымі з’яўляюцца дакументы, якімі афармляюцца розныя дзеянні і адносіны, напрыклад, загады, службовыя лісты, заявы і інш.; на кожны раз тут складаецца новы дакумент. Стандартныя запаўняюцца ў пэўнай паслядоўнасці і па строга абавязковых правілах; сюды адносяцца даручэнні на атрыманне таўварна-грашовых сродкаў, камандзіровачныя пасведчанні, даведкі пра заработную плату і пад. Для тыпавых дакументаў, акрамя формы, органы кіравання вызначаюць і прыкладны змест.

Адны дакументы (службовыя лісты, акты, анкеты, аўтабіяграфіі, лісткі ўліку кадраў, заявы, даведкі, дагаворы, дакладныя запіскі, загады) з’яўляюцца

дакументамі справаводства; другія (прыёмовыя квіткі нарыхтоўчых арганізацый, таварна-транспартныя накладныя, прыходныя і расходныя ордэры) належаць да бухгалтарскіх дакументаў.

Кожны дакумент складаецца з асобных элементаў, якія называюцца рэквізітамі (аўтар, адрасат, подпіс, дата і інш.). Розныя віды дакументаў маюць свае “наборы рэквізітаў”, абумоўленыя прызначэннем дакумента.

Для напісання дакументаў, заканадаўчых актаў выкарыстоўваецца такая разнавіднасць літаратурнай мовы, як афіцыйна-справавы стыль. Калі ў мастацкім, публіцыстычным, навуковым тэксце рэалізуюцца такія тыпы выкладання, як апавяданне, апісанне, разважанне, то ў афіцыйных дакументах выклад ідзе ў форме прадпісання, канстатацыі, сцвярджэння. Прадпісальны характар дакументаў выяўляецца ў адметнасці выкарыстання моўных сродкаў.

Шырока ўжываюцца дзеясловы ў незначальнай форме, часта ў спалучэнні са словамі *неабходна, трэба, абавязаны, забараняецца, мець права* і інш. Напрыклад, у Законе Рэспублікі Беларусь “Аб ахове навакольнага асяроддзя” запісана: “Грамадзяне Рэспублікі Беларусь і *іншыя асобы, якія пражываюць на яе тэрыторыі, абавязаны: берагчы і ахоўваць прыроду, рацыянальна выкарыстоўваць яе багаці, выконваць патрабаванні прыродаахоўнага заканадаўства, павышаць экалагічную культуру, садзейнічаць экалагічным выхаванню падрастаючага пакалення, выконваць іншыя абавязкі ў галіне аховы навакольнага асяроддзя ў адпаведнасці з заканадаўствам Рэспублікі Беларусь*”. Прадпісальнае значэнне афіцыйных тэкстаў перадаецца таксама дзеясловамі цяперашняга часу. Так, у законе “Аб акцыянерных таварыствах, таварыствах з абмежаванай адказнасцю і таварыствах з дадатковай адказнасцю” запісана: “Праўленне таварыства: *арганізуе выкананне рашэнняў сходу ўдзельнікаў; у вызначаным статутам таварыства парадку наймае дырэктара; зацвярджае дагаворы на суму звыш указанай у статуте таварыства; прыцягвае аўдытараў для праверкі дзейнасці таварыства*”.

У пераважнай большасці дакументаў прававыя нормы, прадпісанні падаюцца не як выказаныя канкрэтным размоўцам, аўтарам, а ідуць ад асобы вельмі абагульненай, ад імя дзяржавы. Іншымі словамі, афіцыйнаму стылю ўласцівы неасабовы характар выказвання. Таму ў справавым тэксце дзеясловы звычайна не ўжываюцца ў форме першай асобы, за выключэннем загадаў, заяў, дакладных, аўтабіяграфій.

Афіцыйнаму стылю супрацьпаказаны эмацыянальнасць, суб’ектыўная азначнасць, гутарковасць (параўн.: *салдацік, дачушка, дзеткі, гасцейкі – салдат, дачка, дзеці, гасці*). Характэрная рыса справавой мовы – асабліва афіцыйнасць афарбоўкі.

Дакумент адпавядае свайму прызначэнню, калі ён дакладны, г.зн. выклад у ім адлюстроўвае сапраўдны стан рэчаў і не дапускае магчымасці іншага тлумачэння слоў і выразаў. Дакладнасць забяспечваецца ўжываннем характэрных слоў-тэрмінаў (адказчык, заяўнік, кватэранаймальнік, пастанова, статутны фонд, тарыфная стаўка, устаноўчы дагавор), а таксама адназначных і нявобразных слоў. Патрабаванне дакладнасці тэксту не дазваляе рабіць замену на-

зоўніка займеннікам, таму ў справавой мове назоўнікі часта паўтараюцца.

Функцыя дакумента натрабуе таго, каб ён быў ясны, выкладзены лагічнай, нескладанай мовай. Дакументу аднолькава шкодзяць як недагаворанасць, так і шматслоўнасць. Поўная абгрунтаванасць дакумента і важкія доказы робяць яго пераканаўчым. Непажадана ўжываць у дакуменце без патрэбы запазычаныя словы. Не дапускаюцца таксама дыялектызмы, жарганізмы і іншыя нелітаратурныя сродкі. У дачыненні да сінтаксісу перавага аддаецца простым сказам.

Афіцыйны стыль вызначаецца вялікай колькасцю стандартных сродкаў – канцылярскіх штампаў, г.зн. устойлівых зваротаў, якія паўтараюцца пры апісанні аднолькавых сітуацый, абазначэнні пашыраных паняццяў: *перадаць у адпаведныя інстанцыі, прыцягнуць да адказнасці, узяць пад кантроль, за справаздачны перыяд, ставіць у віну і інш.*

Дарэчы, сучаснае беларускае справаводства знаходзіцца ў стадыі становлення. Навідавоку дзве тэндэнцыі: перайманне ўзораў, выпрацаваных у рускай мове, і пошук уласных моўна-стылёвых сродкаў (новыя моўныя адзінкі, а таксама вяртанне даўніх слоў і зваротаў). Адсоль у практыцы непазбежна ўзнікаюць варыянты, сінонімы: *аб'ява – абвестка, дагавор – дамова, даручэнне – даверанасць, перагаворы – перамовы, тыраж – наклад, экзэмпляр – паасобнік, спонсар – фундатар* і інш. Ацэньваючы нарматыўнасць ужывання такіх варыянтаў, трэба памятаць, што законы і правілы выкарыстання самых розных адзінак у мове не ўзнікаюць “імгненна”, а выпрацоўваюцца паступова, з цягам часу. Таму сёння, мусціць, нельга заўсёды з поўнай упэўненасцю сцвярджаць, які з існуючых варыянтаў замацуецца ў мове, а які выйдзе з выкарыстання як недакладны або чужы для беларускай моўнай сістэмы.

Апісанне некаторых відаў дакументаў.

1 Акт – дакумент, які складаецца некалькімі асобамі і пацвярджае ўстаноўлены факт, падзею, дзеянне. Часцей за ўсё акты складаюцца камісіямі (як сталадзейнымі, так і прызначанымі распарадчым дакументам вышэйшай арганізацыі або кіраўніка). Як і ў іншых дакументах, у акце перад тэкстам даецца загаловак. Тэкст акта падзяляецца на тры часткі: уводзіны, канстатавальная частка і вывады. Ва ўводзінах паказваецца падстава складання акта, пералічваюцца асобы, якія складаюць акт. Канстатавальная частка пачынаецца з абзаца. У ёй выкладаюцца мэты, задачы і сутнасць працы, выкананай складальнікамі акта, яе вынікі. У заключнай частцы акта робяцца вывады або даюцца рэкамендацыі, але гэтая частка неабавязковая, акт можа заканчвацца і канстатацыйнай фактаў.

2 Аўтабіяграфія – дакумент, які пішацца ад першай асобы і паведамляе афіцыйныя звесткі: год і месца нараджэння, сацыяльнае становішча, найбольш важныя вехі жыццёвага шляху чалавека. У аўтабіяграфіі не трэба раскрываць рысы характару, звычкі, схільнасці і г.д.

3 Даведка – дакумент, які змяшчае апісанне і пацвярджэнне тых ці іншых фактаў, падзей. Даведкі падзяляюцца на дзве групы: даведкі інфармацыйнага характару, дзе падаюцца службовыя звесткі, і даведкі, якія

сведчаць юрыдычны акт і выдаюцца зацікаўленым грамадзянам або ўстановам. Даведкі інфармацыйнага характару складаюцца ўпаўнаважанымі органамі ці службовымі асобамі на запыт ці прапанову вышэйшай у адміністрацыйных адносінах арганізацыі або непасрэднага кіраўніка. У фармуляр інфармацыйнай даведкі ўваходзяць: назва ўстановы, назва віду дакумента, дата, загаловак да тэксту, тэкст, подпіс. Даведкі, якія сведчаць юрыдычны факт, выдаюцца зацікаўленым асобам на рукі (напрыклад, пацвярджаюць месца вучобы, пасаду, жыллёвыя ўмовы і г.д.); абавязковы рэквізіт такой даведкі – пячатка. Тэкст даведкі пачынаецца з напісання ў назоўным склоне прозвішча, імя, імя па бацьку асобы, пра якую паведамляюцца звесткі. У канцы тэксту ўказваецца, у якую ўстанову гэты дакумент накіроўваецца.

4 Дагавор – гэта дамова дзвюх ці некалькіх асоб ці арганізацый пра вызначэнне, змяненне або спыненне узаемных правоў і абавязкаў. Напрыклад, працоўны дагавор – гэта пагадненне на выкананне адным з бакоў пэўных работ, а дагавор арэнды – гэта канкрэтнае абавязальства накіонт перадачы ў часовае карыстанне прадпрыемства, будынка, зямлі і г.д. Зараз дагаворы афармляюцца звычайна на тыпавых бланках у двух экзэмплярах. У дагаворы павінна быць адлюстравана: месца і дата яго заключэння; назва дакумента; прозвішчы, імёны, імёны па бацьку асоб, упаўнаважаных заключыць дагавор; праца, якую трэба выканаць; тэрмін выканання (пачатак і канец); парадак разліку; парадак вырашэння спрэчак; адрасы бакоў; подпісы і пячатка.

5 Даручэнне – дакумент, па якім прадпрыемства ці асоба дае права іншай асобе выступаць ад іх імя, ажыццяўляць якія-небудзь юрыдычныя дзеянні або атрымліваць матэрыяльныя каштоўнасці. У даручэнні трэба напісаць: хто даручае (поўнае найменне даверніка); каму даручаецца (прозвішча, імя, імя па бацьку, а ў афіцыйных даручэннях і пасада); што даручаецца (якія дзеянні даручаецца выканаць). Пасля назвы каштоўнасцяў іх колькасць пішацца як лічбамі, так і словамі. Подпіс даверніка павінен быць засведчаны адказнай асобай установы і пячаткай, а афіцыйнае даручэнне – дырэктарам установы, галоўным бухгалтарам і пячаткай. Даручэнне можа быць разовага і шматразовага дзеяння.

6 Загад – прававы акт, што выдаецца органам улады, кіраўніком установы, прадпрыемства, арганізацыі з мэтай вырашэння асноўных і аператыўных задач дзейнасці гэтай установы. Тэкст загаду, як правіла, складаецца з дзвюх частак: канстатавальнай і рэзалютыўнай (распарадчай). Загад уступае ў сілу з моманту яго падпісання.

7 Заява – гэта пісьмовая просьба асобы ці групы асоб, накіраваная ва ўстанову, арганізацыю або да службовай асобы. У залежнасці ад таго, куды падаецца заява, аўтае яе можа выступаць як “студэнт”, “грамадзянін”, “жыхар”, “выкладчык” і г.д. Калі заяўнік адрасуе заяву кіраўніку сваёй арганізацыі, дамашні адрас не ўказваецца (бо ён і так вядомы). Калі няма звестак пра прозвішча, імя, імя па бацьку асобы, да якой звернута заява, то іх нісаць неабавязкова, досыць толькі дакладна ўказаць пасаду.

8 Праатакол – дакумент, які фіксуе ход абмеркавання пытанняў і пры-

няцце пастаноў на сходах, канферэнцыях, пасяджэннях і г.д. Датай пратакола з'яўляецца дзень пасяджэння, а нумарам пратакола – парадкавы нумар пасяджэння калегіяльнага органа. У гэсце пратакола вылучаюцца дзве часткі. У першай змягчаюцца звесткі пра тое, хто з'яўляецца старшынёй сходу, сакратаром, у алфавітным парадку пералічваюцца прысутныя на сходзе, падаецца парадак дня з указаннем пытанняў, што прапаноўваюцца на абмеркаванне. У другой частцы пратакола запісваюцца ўсе выступленні; складаецца гэтая частка з раздзелаў алпаведна паслядоўнасці абмеркавання пытанняў парадку дня. Кожны раздзел мае тры часткі: “слухалі”, “выступілі”, “паста-навілі”; калі тэкст або тэзісы выступленняў падрыхтаваны загадзя, выступленне не запісваецца, а дадаецца да пратакола. Калі пасля выступлення дакладчыка або ў ходзе абмеркавання задаюцца пытанні, іх трэба занатаваць разам з адказам.

9 Распіска – гэта дакумент, які пацвярджае факт атрымання пэўнай асобай матэрыяльных каштоўнасцяў або важных дакументаў на часовае ці сталае карыстанне. Распіска з'яўляецца сродкам уліку матэрыяльных каштоўнасцяў або сведчаннем таго, што дакумент (загад, распараджэнне і г.д.) уручаны па прызначэнні і ў тэрмін. Форма распіс-кі ўключае наступнае: назва дакумента; хто атрымаў; ад каго атрымаў; што атрымаў (у пераліку каштоўнасцяў іх колькасць пішацца лічбамі і словамі); з якой мэтай; на які тэрмін; дата, подпіс. Распіска складаецца ў адным экзэмпляры і захоўваецца нароўні з каштоўнымі дакументамі.

10 Справавыя лісты – гэта дакументы, накіраваныя адной арганізацыяй (або асобай) у другую арганізацыю з мэтай высветліць пэўныя пытанні. Яны могуць мець асабісты характар ці службовы; у апошнім разе ліст павінен быць засведчаны пячаткай або складацца на спецыяльным бланку са штампам арганізацыі. *Суправаджальны ліст* пасылаецца пры накіраванні адрасату пэўных дакументаў. Калі дакументы пасылаюцца на некалькі адрасоў, то і суправаджальных лістоў пішацца такая ж колькасць. Арыгінал суправаджальнага ліста падпісвае кіраўнік установы, а копіі – сакратар. Форма суправаджальнага ліста ўключае наступнае: назва адпраўніка; адрас адпраўніка; нумар ліста і адпраўлення; назва і адрас арганізацыі і службовай асобы-атрымальніка; тэкст ліста; пералік дадатку з указаннем колькасці аркушаў і экзэмпляраў; подпіс адпраўніка. *Ліст-запыт* пасылаецца пры неабходнасці атрымання ад арганізацыі або службовай асобы пэўнай інфармацыі. Форма такіх лістоў наступная: назва адпраўніка; яго адрас; нумар і дата адпраўкі; назва атрымальніка ліста і яго адрас; змест ліста; подпіс. *Ліст-адказ* складаецца пры атрыманні запыту па пэўнаму пытанню; ён мае форму, падобную да формы ліста-запыту, але перад тэкстам (або ў яго пачатку) абавязкова змяшчае спасылку на нумар і дату ліста-запыту.